

ISSN: 2786-8591 (Print)
ISSN: 2786-8605 (Online)

ГУМАНИТАРНИЙ ФОРУМ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ТОМ 3 № 1, 2025

HUMANITARIAN FORUM

SCIENTIFIC JOURNAL
VOL. 3 № 1, 2025

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ГУМАНІТАРНИЙ ФОРУМ

Том 3, № 1, 2025

SCIENTIFIC JOURNAL
HUMANITARIAN FORUM

Vol. 3, № 1, 2025

УДК 001
UDC 001
DOI 10.60022/3(1)

*Засновник, редакція та видавець:
Наукова установа «Науково-дослідний центр сталого розвитку»
Рік заснування: 2022
Періодичність: 2 рази на рік*

*Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України з економічних наук
(категорія «Б», наказ Міністерства освіти і науки України від 24.02.2025 № 349).
Спеціальність: С4 Психологія*

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Наукової установи «Науково-дослідний центр сталого розвитку»
(протокол № 8/1 від 06 березня 2025 року)*

*Founder, Editorial and Publisher:
Centr for Sustainable Development
Year of foundation: 2022
Frequency: 2 times a year*

*Recommended for publication by the Academic Council
of Centr for Sustainable Development
(Minutes № 8/1 of March 06, 2025)*

В журналі опубліковані наукові статті з актуальних проблем сучасної науки.
Матеріали публікуються мовою оригіналу в авторській редакції.
Редакція не завжди поділяє думки і погляди автора. Відповідальність за достовірність фактів, імен, географічних назв, цитат, цифр та інших відомостей несуть автори публікацій.
У відповідності із Законом України «Про авторське право і суміжні права», при використанні наукових ідей і матеріалів цієї збірки, посилання на авторів та видання є обов'язковими

The journal publishes scientific articles on topical issues of modern science.
The materials are published in the original language in the author's edition.
The editors do not always share the opinions and views of the author. The authors of the publications are responsible for the accuracy of facts, names, place names, quotations, figures and other information.
In accordance with the Law of Ukraine "On Copyright and Related Rights", when using the scientific ideas and materials of this collection, references to the authors and publications are mandatory.

© Автори статей, 2025
© Authors of articles, 2025

ISSN: 2786-8591 (Print) | 2786-8605 (Online)

Головний редактор

Мачинська Наталія Ігорівна – доктор педагогічних наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка, Україна

Редакційна колегія

§ Освітні науки

Біляковська Ольга Орестівна – доктор педагогічних наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка, Україна

Галян Олена Іванівна – доктор педагогічних наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка, Україна

Квас Олена Валеріївна – доктор педагогічних наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка, Україна

Смолінська Олеся Євгенівна – доктор педагогічних наук, професор, Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій імені С. З. Гжицького, Україна

Otilia Clira – доцент, професор, доктор філософії (PhD), Університет Стефана Чел Маре, Румунія

§ Професійна освіта

Мачинська Наталія Ігорівна – доктор педагогічних наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка, Україна

Козубцов Ігор Миколайович – доктор педагогічних наук, кандидат технічних наук, старший науковий співробітник, Військовий інститут телекомунікацій та інформатизації імені Героїв Крут, Україна

Кристочук Тетяна Євгенівна – доктор педагогічних наук, професор, Відокремлений структурний підрозділ «Рівненський фаховий коледж Національного університету біоресурсів і природокористування України», Україна

§ Психологія

Андросович Ксенія Анатоліївна – доктор психологічних наук, старший дослідник, заклад вищої освіти «Міжнародний науково-технічний університет імені академіка Юрія Бугая», Україна

Колодяжна Алла Володимирівна – кандидат психологічних наук, доцент, Київський національний університет технологій та дизайну, Україна

Олійник Марія Іванівна – доктор педагогічних наук, професор, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Україна

Оверчук Вікторія Анатоліївна – доктор економічних наук, кандидат психологічних наук, професор, Донецький національний університет імені Василя Стуса, Україна

Радчук Галина Кіндратівна – доктор психологічних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Україна

Садова Ірина Ігорівна – доктор педагогічних наук, професор, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, Україна

Субашкевич Ірина Романівна – доктор педагогічних наук, професор, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, Україна

Editor-in-Chief

Machynska Nataliia – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Ivan Franko National University of Lviv, Ukraine

Editorial Team

§ Educational Sciences

Bilyakovska Olha – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Ivan Franko National University of Lviv, Ukraine

Halian Olena – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Ivan Franko National University of Lviv, Ukraine

Kvas Olena – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Ivan Franko National University of Lviv, Ukraine

Smolinska Olesia – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Stepan Gzhytskyi National University of Veterinary Medicine and Biotechnologies, Ukraine

Otilia Clipa – Associate Professor, Professor, Stefan cel Mare University, Romania

§ Vocational Education

Machynska Nataliia – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Ivan Franko National University of Lviv, Ukraine

Kozubtsov Ihor – Doctor of Pedagogical Sciences, Candidate of Technical Sciences, Senior researcher, Military Institute of telecommunications and informatization named after Heroes of Krut, Ukraine

Krystopchuk Tetiana – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Lecturer of Humanities Separated structural subdivision «Rivne Professional College of the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine», Ukraine

§ Psychology

Androsovykh Kseniia – Doctor of Psychological Sciences, Senior Researcher, Higher Educational Institution «Academician Yuriy Bugay International Scientific and Technical University», Ukraine

Kolodyazhna Alla – PhD in Psychology, Associate Professor, Kyiv National University of Technologies and Design, Ukraine

Oliinyk Mariia – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Pedagogy and Psychology of Preschool Education Department, Ukraine

Overchuk Victoria – Doctor of Economics, Candidate of Psychological Sciences, Professor, Vasyl' Stus Donetsk National University, Ukraine

Radchuk Halyna – Doctor of Psychological Sciences, Professor, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ukraine

Sadova Iryna – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Ukraine

Subashkevych Iryna – Candidate of Psychological Sciences, Docent, Ivan Franko National University of Lviv, Ukraine

ГУМАНІТАРНИЙ ФОРУМ

Том 3, № 1 / 2025

Зміст

Мусевич Р. Ю., Бажура Л. В. Особливості психологічного супроводу військовослужбовців під час військового стану в Україні.....	7
Жукова А. Р., Гальченкова М. Є., Полянська А., Дзюба Я. П. Сучасний стан та напрями розвитку педагогіки в умовах воєнного стану в Україні.....	14
Івлієва О. М., Чумаченко М. М., Дорофєєва З. Я. Психолого-педагогічні аспекти формування професійних компетенцій у процесі вивчення математичних дисциплін у вищій школі.....	20
Дашко І. М., Михайліченко Л. В. Адаптація військовослужбовців після повернення із зони бойових дій: психологічні труднощі та підтримка військовослужбовців.....	29
Рисинець Т. П., Потоцька І. С., Лісовий М. І., Костенко Н. І. Роль молодіжних організацій і спілкування в подоланні соціальної депривації у контексті воєнного стану.....	35
Ляшенко Б. Ю., Білоконенко Г. В., Бєляєва Н. Є. Цінності як фактор особистісної трансформації: психологічний і соціологічний підходи.....	40
Рисинець Т. П., Потоцька І. С., Лісовий М. І., Костенко Н. І. Психологічні технології комунікації молоді в умовах суспільних трансформацій.....	46

HUMANITARIAN FORUM

Vol. 3, № 1 / 2025

Contents

Musevych R., Bazhura L. Peculiarities of psychological support of military personnel during martial law in Ukraine.....	7
Zhukova A., Halchenkova M., Polianska A., Dziuba Ya. State and directions of development of pedagogy under martial law in Ukraine.....	14
Ivliieva O., Chumachenko M., Dorofieieva Z. Psychological and pedagogical aspects of formation of professional competences in the process of studying mathematical disciplines in higher school.....	20
Dashko I., Mykhailichenko L. Adaptation of servicemen after returning from the combat zone: psychological difficulties and support for servicemen.....	29
Rysynets T., Potoska I., Lisovyi M., Kostenko N. The role of youth organisations and communication in overcoming social deprivation in the context of martial law.....	35
Lyashenko B., Bilokonenko H., Byelyayeva N. Values as a factor of personal transformation: psychological and sociological approaches.....	40
Rysynets T., Potoska I., Lisovyi M., Kostenko N. Psychological technologies of youth communication in the conditions of social transformations.....	46

УДК: 159.944.4:355.48«2022/...»

Мусевич Руслан Юрійович

старший викладач

Національна академія Національної гвардії України, Україна

Musevych Ruslan

Senior Lecturer

National Guard Academy of Ukraine, Ukraine

ORCID: 0000-0002-6110-5952

Бажура Людмила Віталіївна

майор ЗСУ

здобувач вищої освіти, слухач 263-ї навчальної групи, оперативного факультету

Національна академія Національної гвардії України, Україна

Bazhura Liudmyla

Major of the Armed Forces of Ukraine

higher education applicant, student of the 263rd training group, operational faculty of the

National Academy of the Guard of Ukraine, Ukraine

Major of the Armed Forces of Ukraine

[https://doi.org/10.60022/3\(1\)-1GF](https://doi.org/10.60022/3(1)-1GF)

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ПІД ЧАС ВІЙСЬКОВОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

PECULIARITIES OF PSYCHOLOGICAL SUPPORT OF MILITARY PERSONNEL DURING MARTIAL LAW IN UKRAINE

Анотація. *Вступ.* Психологічно війна впливає на військових по-різному, тому необхідно використовувати психологічне консультування та реабілітацію з урахуванням різних груп військових: активних учасників бойових дій та ветеранів.

Мета. *Метою статті є дослідження особливостей психологічного стану українських військових та розробка стратегії щодо реінтеграції ветеранів до нормального життя.*

Матеріали і методи. *Матеріалами дослідження є: 1) праці вітчизняних та зарубіжних авторів, присвячені проблемам психологічного стану українських військових; 2) розробка стратегії щодо реінтеграції ветеранів до нормального життя.*

В процесі здійснення дослідження було використано наступні наукові методи: теоретичного узагальнення та групування, аналізу, синтезу, спостереження, статистичний, групування, систематизація, узагальнення, абстрактно-логічний, монографічний, розрахунково-конструктивний метод, метод графічного аналізу та інші. В основі методологічної та теоретичної бази роботи закладено системний підхід до вивчення досліджуваних явищ і процесів, праці вітчизняних дослідників із аналізованої проблематики, логічного узагальнення результатів (формулювання висновків).

Результати. *Розкрито тему особливостей психологічного стану військовослужбовців під час військового стану в Україні. Обґрунтовано, що психологічно війна впливає на військових по-різному, тому необхідно використовувати психологічне консультування та реабілітацію з урахуванням різних груп військових: активних учасників бойових дій та ветеранів. Визначено особливості психологічного стану українських військових через дослідження їхньої поведінки в умовах активного бою та ідентифікації найбільших страхів. Наведено автором страхи українських військовослужбовців, які є початком психологічних розладів. Виокремлено ознаки наявності психічних розладів, отриманих військовим під час перебування в зоні бойових дій. Запропоновано стратегію реінтеграції українських*

ветеранів в умовах розвитку міжнародної діяльності та визначено щодо інтегрування військових психологів до військових частин чи навіть бригад. Досліджено, що здоровий психологічний стан військового є запорукою його перемоги у бою.

Перспективи. Перспектива подальшого поглиблення отриманих результатів дослідження може полягати у розробці розширених рекомендацій щодо особливостей психологічного супроводу військовослужбовців під час військового стану в Україні.

Ключові слова: психологічний стан, стрес, страх, військовослужбовець, реінтеграція, психолог, війна.

Summary. *Introduction.* Psychologically, war affects the military in different ways, so it is necessary to use psychological counseling and rehabilitation taking into account different groups of military personnel: active combatants and veterans.

Objective. The purpose of the article is to study the peculiarities of the psychological state of Ukrainian military personnel and to develop a strategy for reintegrating veterans into normal life.

Materials and methods. The research materials are: 1) works by domestic and foreign authors on the problems of the psychological state of Ukrainian military personnel; 2) development of a strategy for reintegrating veterans into normal life.

In the course of the study, the following scientific methods were used: theoretical generalization and grouping, analysis, synthesis, observation, statistical, grouping, systematization, generalization, abstract-logical, monographic, calculation and design method, graphical analysis method, and others. The methodological and theoretical basis of the work is based on a systematic approach to the study of the phenomena and processes under investigation, the works of domestic researchers on the analyzed issues, and a logical generalization of the results (formulation of conclusions).

Results. The article deals with the peculiarities of the psychological state of servicemen during martial law in Ukraine. It is substantiated that psychologically, war affects the military in different ways, so it is necessary to use psychological counseling and rehabilitation taking into account different groups of military personnel: active combatants and veterans. The peculiarities of the psychological state of the Ukrainian military are determined by studying their behavior in active combat and identifying their greatest fears. The author describes the fears of Ukrainian servicemen, which are the beginning of psychological disorders, because if there is a constant fear of losing something, a manic state may arise and the military will not be fit for service, because they will not be able to adequately assess the situation. The author identifies the signs of mental disorders acquired by a soldier during his stay in the combat zone. A strategy for the reintegration of Ukrainian veterans in the context of international activities is proposed and the integration of military psychologists into military units or even brigades is determined. It has been shown that the healthy psychological state of a military is the key to his victory in battle, because it is not so much the number that wins as the strength of the military, which also depends on their psychological state. *Перспективи.* The prospect of further deepening the results of the study may be to develop expanded recommendations on the peculiarities of psychological support for servicemen during martial law in Ukraine.

Keywords: psychological state, stress, fear, serviceman, reintegration, psychologist, war.

Постановка проблеми. Початок повномасштабної війни між Росією та Україною став вагомим чинником дестабілізації психологічного стану, зокрема тих які пережили втрату сім'ї, друзів чи самі зазнали травми. Варто зазначити, що психологічно війна впливає на військових по-різному, тому необхідно використовувати психологічне консультування та реабілітацію з урахуванням різних груп військових: активних учасників бойових дій та ветеранів. Ця проблема виникла ще у 2014 році, коли на Сході України вже спостерігалися бойові дії, які вплинули на частину військовослужбовців, які в той період були в активних бойових точках. Слід відзначити, що після початку повномасштабного вторгнення в Україну у лютому 2022 року виник більш важкий психологічний стан у військових, їхніх родин та людей, які опинилися в найбільш ураженій зоні. Саме тому дослідження психологічного стану українських військовослужбовців є актуальною темою для дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження питання психологічного стану військових були здійснені наступними науковцями та дослідниками, такими як: Стасюк В. В. [2], Дашко І. М. [8-12], Демченко І., Максимчук Б., Білан В., Максимчук І., Калиновська І. [3], Чаая К., Тамбі В., Сабунку О., Адебі Р., Осман А., Увішема О., Он'єака Х. [5] та іншими.

Мета статті. Дослідити особливості психологічного стану українських військових та навести стратегію щодо реінтеграції ветеранів до нормального життя.

Виклад основного матеріалу дослідження. Психіка військовослужбовців в умовах воєнного стану в країні перебуває під постійним негативним впливом зовнішнього подразника, що може призвести до психічних травм, які, в свою чергу, негативно впливають на їхнє фізичне здоров'я. Негативні прояви психологічної травми можна простежити на прикладі ветеранів війн в Афганістані, Іраку та Ізраїлі, які через багато років після закінчення повномасштабної війни все ще страждають від негативних наслідків пережитого під час війни. Варто зазначити, що такий посттравматичний синдром виникає через велику напругу та екстремальні умови війни, які протягом тривалого періоду часу впливають на психіку військового та викликають моральну втому [1].

На рис. 1 наведено структуру психологічного стану військового під час воєнних дій.

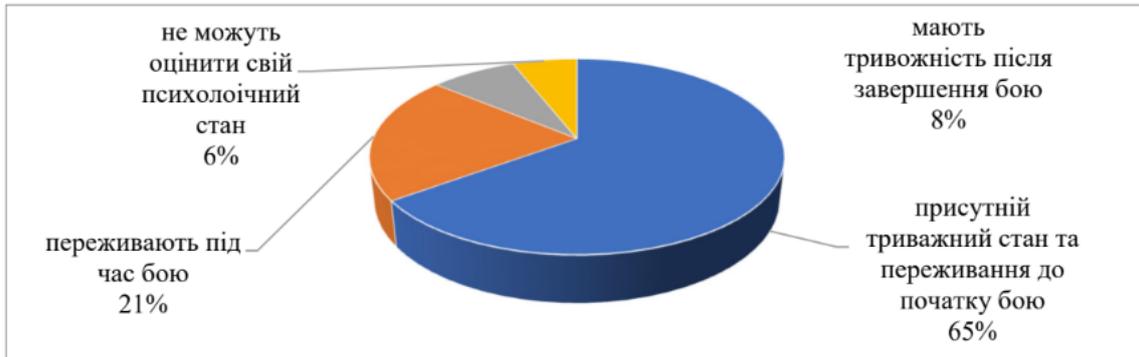

Рис. 1. Структура психологічного стану військовослужбовців під час активних бойових дій, %
Джерело: [1-2]

Аналізуючи дані рис. 1, видно, що більша половина військовослужбовців відчувають тривожність перед початком бою, що власне вже негативно впливає на їхній психологічний стан. Приймаючи участь у війні, що передбачає імовірне вбивство іншої сторони, конфлікти тягнуть за собою ряд емоційних переживань, які можуть негативно позначитись на психологічному стані військового. Саме відчуття того, що можна забрати життя в іншій людині може викликати як ейфорію так і страх, проте в обох випадках це може стати початком сильних психологічних захворювань та травм, з якими інколи дуже важко справитись, адже сам військовий їх не визнає.

Стрес, як наслідок пережитого у військових, зазвичай виникає після переживання негативних емоцій та страху, який впливає на їхній психічний стан, що в свою чергу спричиняє появу психологічних розладів, а у важких випадках – психологічних травм [3].

На рис. 2 наведено структуру найбільших страхів українських військовослужбовців.

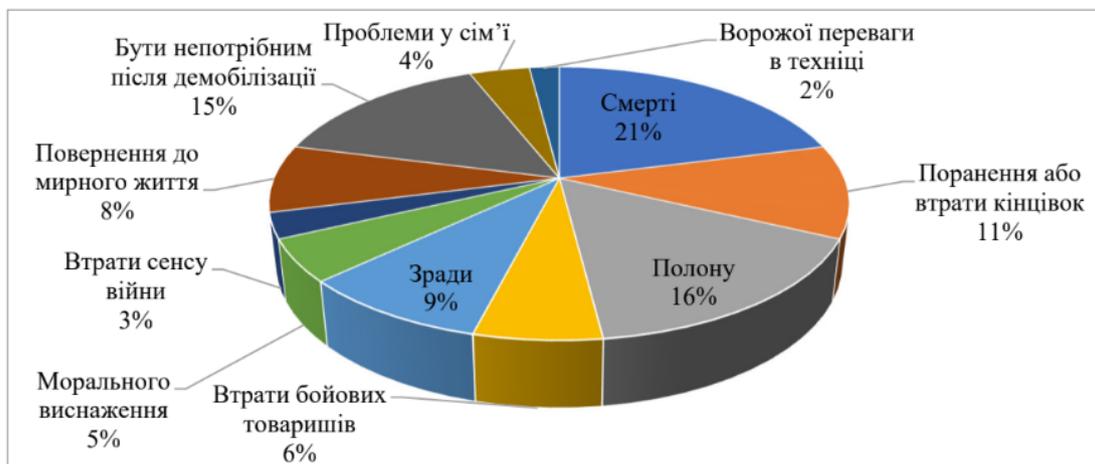

Рис. 2. Структура страхів українських військовослужбовців в умовах військового стану в Україні, %
Джерело: сформовано авторами

Слід відзначити, що найбільшим страхом військових є смерть, адже 21% боїться загинути у війні, ще 16% бояться потрапити у полон через знання того, що в полоні вони отримають значні фізичні та моральні тортури. Ще 15% відчувають страх бути непотрібним, адже втративши певну частину тіла вони будуть неспроможні вести нормальне життя, яке було в них до війни і це їх лякає. Отже, наведені на рис. 2 страхи українських військовослужбовців є початком психологічних розладів, адже якщо відбувати постійний страх втрати чого, то може виникнути маніакальний стан та військовий не буде придатний до служби, тому що не зможе адекватно оцінювати ситуацію. Для військових з нестабільною психікою такі обставини можуть мати негативні наслідки, а саме появу нових страхів та психологічних проблем [4].

У ситуації, коли організм не може адаптуватися до обставин, викликаних стресом, психічний стан військовослужбовця може погіршитися, а при постійному повторенні сценарію він може стати максимально вразливим, в результаті чого виникають психічні проблеми, які в подальшому потребують вирішення лише втручання фахівців. Найчастішою ознакою прояву психологічних проблем у військовослужбовця є емоційне вигорання та слабкість нервової системи, що часто зустрічається серед військових [5]. У перші години переживання сильного стресу, викликаного початком війни, людина може відчувати слабкість, втому, дратівливість, а при постійному стресі протягом більш тривалого періоду часу (тижні або місяці) психіка військовослужбовця не витримує отриманого навантаження і починає руйнуватися, що може викликати проблеми з психічним здоров'ям. Окрім дратівливості, слабкості та втоми, існують й інші ознаки, які свідчать про порушення психологічного стану військовослужбовця, що проявляється через поведінку, психіку та тіло (рис. 3).

Слід зазначити, що у кожної людини (військового зокрема) може бути свій унікальний набір проявів наявності проблем з психічним здоров'ям, що вказує на необхідність досліджувати стан військово-службовця з різних сторін, щоб вказати точні ознаки та встановити ступінь пошкодження психічного стану.

Поведінка
<ul style="list-style-type: none"> • Втрата контролю над поведінкою, дезорганізованість, зниження рівня адаптації до нового середовища, тривожність, дратівливість, прояв незвичних для людини вчинків, або інтенсивний прояв звичної поведінки, апатія, прояви агресії, швидка зміна настрою, депресія, дратівливість, зміна ставлення до соціального оточення.
Психіка
<ul style="list-style-type: none"> • Деморалізація, порушення здатності контролювати емоції та почуття, порушення когнітивних функцій, відсутність концентрації на одному завданні, часткова чи повна втрата пам'яті, підвищена чутливість, уповільнення мислення та реакції на інформацію або подію, галюцинації, послаблення впевненості в собі та своїх силах.
Тіло
<ul style="list-style-type: none"> • Тремор, погіршення зору та слуху, зміна серцебиття, порушення кровообігу, анемія, гіпертонус м'язів, біль у грудях, шрами та рани, прискорений рух очей, активне слиновиділення.

Рис. 3. Ознаки наявності психічних розладів, отриманих військовим під час перебування у зоні бойових дій
Джерело: [6]

Слід зазначити, що коли військовослужбовець не отримує допомоги від оточення, яка була необхідна для стабільного функціонування, а також при виникненні стресу через війну, він потребує уваги до себе (сюди слід допомогти з пошуком та проходженням необхідної медичної допомоги, отримання базової медичної та психологічної допомоги, або підбір волонтера, який зможе доглядати та допомагати військовому під час його реабілітації), що вже стає шляхом до подолання психологічної травми [7]. Слід також зазначити, що військовослужбовці, які мають проблеми зі здоров'ям, такі як захворювання серцево-судинної системи, астма, підвищений тиск тощо, можуть бути більш чутливими до стресових ситуацій в умовах війни, тому, окрім психологічної допомоги, слід також стежити за станом здоров'я, регулярно перевіряти життєво важливі показники.

Отже, психологічний стан військових є не менш важливий ніж фізичний, адже мозок людини здатен транслювати інформацію та таким чином впливати на її поведінку, і якщо військовий буде в постійному стресі, то він не буде спроможним мислити та адекватно оцінювати ситуацію, що негативно впливатиме на його бойову тактику та й нестиме загрозу для побратимів. Саме тому вкрай важливим є забезпечення високого морального духу серед українських військових та працювати з ними, інтегруючи

в частини чи навіть бригади військових психологів, які зможуть морально підтримати та допомогти вийти із стресу, таким чином попередити психологічне вигорання військовослужбовця та наблизити нашу країну до перемоги.

Пропонуємо приділити увагу психологічній підтримці ветеранів та розробити стратегію їхньої реінтеграції, яка більш детальніше наведена на рис. 4.

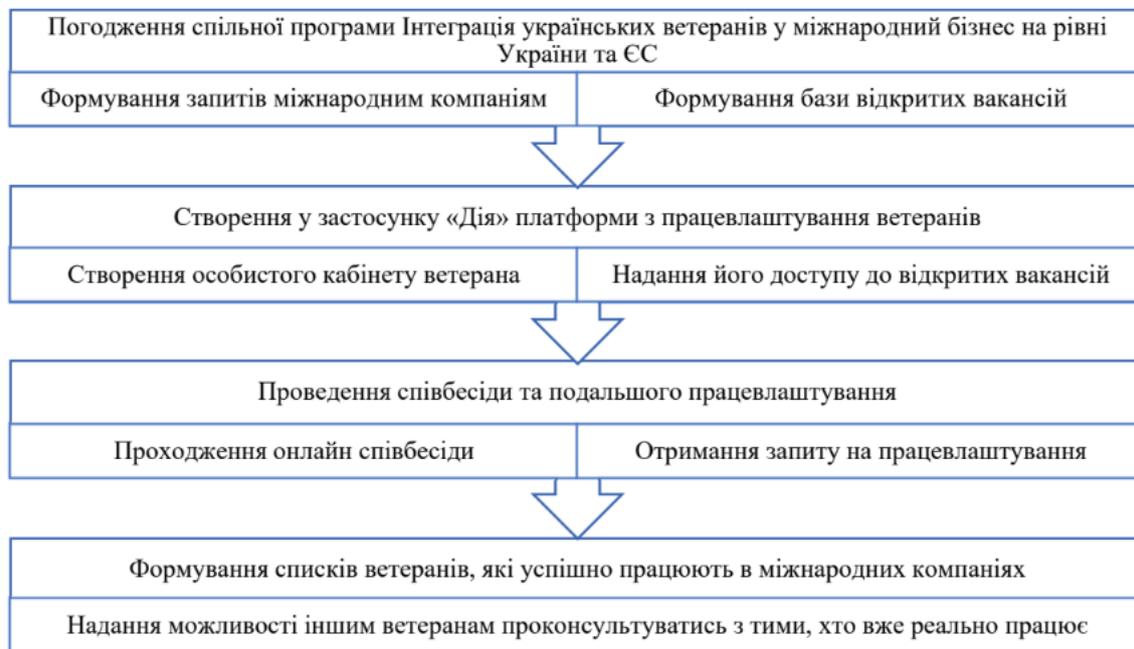

Рис. 4. Стратегія реінтеграції українських ветеранів в умовах розвитку міжнародної діяльності
Джерело: сформовано авторами

Аналізуючи наведена на рис. 4 стратегію реінтеграції українських ветеранів, можна сказати, що вона дозволить, з однієї сторони, подолати їхній страх бути непотрібними в соціумі, а з іншої, поглибить двосторонню співпрацю з ЄС. В нашій країні мають бути створені умови для реабілітації військових та їхній моральній та психологічній підтримці, що є беззаперечною частиною успіху України в боях проти агресора.

Висновки. Таким чином, слід відмітити, що найбільш ефективними шляхами отримання результатів та відновлення психіки військовослужбовця в існуючих методиках психологів, які спеціалізуються на допомозі людям та під час війни, є інтеграція військових психологів в бригади та частини та створення стратегії реінтеграції ветеранів війни. Перш за все, необхідно дати постраждалим військовим поштовх до відновлення впевненості в собі, встановлення адекватної самооцінки, а також працювати над налагодженням корисних і приємних для людини соціально- психологічних зв'язків.

Здоровий психологічний стан військового є запорукою його перемоги у бою, і як свідчать числення дослідження, перемагає не так кількість як сила військових, яка також залежить від їхнього психологічного стану.

Список використаних джерел

1. Організація психологічної підготовки у Збройних Силах України: методичний посібник. За редакцією генерал-майора В. Клочкова. Київ: «Центр учбової літератури», 2023. 325 с
2. Стасюк В. В. Військова психологія видородової діяльності: підручник. Київ: Золоті ворота, 2012. 458 с.
3. Demchenko I., Maksymchuk B., Bilan V., Maksymchuk I., Kalynovska I. Training Future Physical Education Teachers for Professional Activities under the Conditions of Inclusive Education. BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience, 2021. 12 (3), 191-213. <https://doi.org/10.18662/brain/12.3/227> (дата звернення: 01.02.2025)
4. Reisman M. PTSD Treatment for Veterans: What's Working, What's New, and What's Next. *P&T: a Peer-reviewed Journal for Formulary Management*, 2016. 41(10), 623-634.
5. Чаауа С., Тамбі В., Сабунку О., Адебі Р., Осман А., Увішема О., Онйеака Н. Ukraine – Russia crisis and its impacts on the mental health of Ukrainian young people during the COVID-19 pandemic.

Annals of Medicine and Surgery, 79, article number: 104033. 2022.

6. Про методичні рекомендації «Перша психологічна допомога. Алгоритм дій». 2022. URL: <https://mon.gov.ua/npa/pro-metodichni-rekomendaciyi-persha-psihologichna-dopomoga-algoritm-dij> (дата звернення: 02.02.2025)

7. Бондаровська В., Кульбачка Т., Ламах Є., Козуб Л. Допомога людині у стані шоку, стресу або травми. Київ: Фонд народонаселення ООН. 2015.

8. Дашко І. М., Михайліченко Л. В. Розвиток персоналу як найважливіший ресурс управління в Збройних силах України. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: «Економічні науки», 2023. № 3. DOI: <https://doi.org/10.25313/2520-2294-2023-3-8653>. URL: <https://www.inter-nauka.com/uploads/public/16793127456647.pdf> (дата звернення: 02.02.2025).*

9. Каліщук С. М., Дашко І. М. Базова схема індивідуальної психологічної консультації. Збірник наукових праць студентів, аспірантів і молодих вчених «Молода наука-2016»: у 4 т.; Запорізький національний університет. Запоріжжя : ЗНУ, 12 квітня 2016 р.; С. 314–315.

10. Арабаджи Ю. І., Дашко І. М. Психологічні особливості мотивації трудової діяльності. *Ефективна економіка*. 2014. № 4. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2951> (дата звернення: 02.02.2025)

11. Дашко І. М. Кадровий потенціал: сутність та фактори його розвитку. *Економіка та держава*. 2017. № 1. С. 65-69. URL : http://www.economy.in.ua/pdf/1_2017/16.pdf (дата звернення: 02.02.2025)

12. Дашко І. М., Михайліченко Л. В. Сучасне розуміння прав і свобод громадян України під час війни: сутність значення межі, обмеження та факти. Scientific multidisciplinary monograph «Science and innovation in the modern world». United States of America. 2024. No 06-2024/1. Pp. 11-22. URL: <https://drive.google.com/file/d/1XOdujMspMInfFtotNJte9VZ2rS1v3tpF/view> (дата звернення: 02.02.2025)

References

1. *Orhanizatsiia psikhologichnoi pidgotovky u Zbroinykh Sylakh Ukrainy* [Organization of psychological training in the Armed Forces of Ukraine]: methodological guide (2023). Edited by Major General V. Klochkov. Kyiv: Center for Educational Literature. 325 s. (in Ukrainian).

2. Stasiuk V. V. (2012). *Viiskova psikhologhiia vydorodovoi diialnosti: pidruchnyk* [Military Psychology of Speciation: A Textbook] Kyiv: Golden Gate. 458 s. (in Ukrainian).

3. Demchenko I., Maksymchuk B., Bilan V., Maksymchuk I., and Kalynovska I. (2021). Training Future Physical Education Teachers for Professional Activities under the Conditions of Inclusive Education. *BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*, 12 (3), 191-213. DOI: <https://doi.org/10.18662/brain/12.3/227> (Accessed: 01.02.2025) (in English).

4. Reisman M. (2016). PTSD Treatment for Veterans: What’s Working, What’s New, and What’s Next. *P&T: a Peer-reviewed Journal for Formulary Management*, 41(10), 623-634. (in English).

5. Chaaya C., Thambi V., Sabuncu O., Adeb R., Osman A., Uwishema O. and Onyeaka H. (2022). Ukraine – Russia crisis and its impacts on the mental health of Ukrainian young people during the COVID-19 pandemic. *Annals of Medicine and Surgery*, 79, article number: 104033. (in English).

6. Pro metodychni rekomendatsii «Persha psikhologichna dopomoha. Alhorytm dii» [On the methodological recommendations “First Psychological Aid. Algorithm of actions”] (2022). Available at: [https://mon.gov.ua/npa/pro-metodychni-rekomendatsii-persha-psihologichna-dopomoga-algoritm-dij](https://mon.gov.ua/npa/pro-metodichni-rekomendaciyi-persha-psihologichna-dopomoga-algoritm-dij) (Accessed: 02.02.2025) (in Ukrainian).

7. Bondarovska V., Kulbachka T., Lamakh Ye. and Kozub L. (2015). *Dopomoha liudyni u stani shoku, stresu abo travmy* [Helping a person in a state of shock, stress or trauma]. Kyiv: United Nations Population Fund. (in Ukrainian).

8. Dashko I. M. and Mykhailichenko L. V. (2023). *Rozvytok personalu yak naivazhlyvishyi resurs upravlinnia v Zbroinykh sylakh Ukrainy* [Personnel Development as the Most Important Management Resource in the Armed Forces of Ukraine]. *International scientific journal “Internauka”. Series: “Economic Sciences”*. №3. DOI: <https://doi.org/10.25313/2520-2294-2023-3-8653>. Available at: <https://www.inter-nauka.com/uploads/public/16793127456647.pdf> (Accessed: 02.02.2025) (in Ukrainian).

9. Kalishchuk S. M. and Dashko I. M. (2016). *Bazova skhema indyvidualnoi psikhologichnoi konsultatsii* [The basic scheme of individual psychological counseling Collection of scientific papers of students, postgraduates and young scientists “Young Science-2016”]. Pp. 314–315. (in Ukrainian).

10. Arabadzhy Yu. I. and Dashko I. M. (2014). *Psikhologichni osoblyvosti motyvatsii трудової diialnosti* [Psychological features of labor motivation]. *Efficient economy*. Vol. 4. Available at: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2951> (Accessed: 02.02.2025) (in Ukrainian).

11. Dashko I. M. (2017). *Kadrovyyi potentsial: sutnist ta faktory yoho rozvytku* [Human Resource Potential: Essence and Factors of its Development]. *Economy and state*. Vol. 1. Pp. 65-69. Available at: http://www.economy.in.ua/pdf/1_2017/16.pdf (Accessed: 03.02.2025) (in Ukrainian).

12. Dashko I. M. and Mykhailichenko L. V. (2024). *Suchasne rozuminnia prav i svobod hromadian Ukrainy pid chas viiny: sutnist znachennia mezhi, obmezhenia ta fakty* [Modern understanding of the rights and freedoms of Ukrainian citizens during the war: the essence of the meaning of the limit, restrictions and facts]. Scientific multidisciplinary monograph «Science and innovation in the modern world». United States of America. 2024. No 06-2024/1. Pp. 11-22. Available at: <https://drive.google.com/file/d/1XOdujMspMInfFtOtNJte9VZ2rS1v3tpF/view> (in English). (Accessed: 03.02.2025)

UDC 37.01(477)(045)

Zhukova Anna

PhD in Educational and Pedagogical Sciences

Associate Professor of the Department of Foreign Languages and Military Translation

Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy, Ukraine

Жукова Анна Робертівна

PhD у галузі педагогіки, доцент кафедри іноземних мов та військового перекладу

Національна академія імені гетьмана Петра Сагайдачного, Україна

ORCID: 0000-0002-7292-1605

Halchenkova Mariia

Lecturer of the Department of Foreign Languages and Military Translation

Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy, Ukraine

Гальченкова Марія Євгенівна

викладач кафедри іноземних мов та військового перекладу

Національна академія імені гетьмана Петра Сагайдачного, Україна

ORCID: 0000-0002-9049-2082

Polianska Anastasiia

Lecturer of the Department of Foreign Languages and Military Translation

Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy, Ukraine

Полянська Анастасія

викладач кафедри іноземних мов та військового перекладу

Національна академія імені гетьмана Петра Сагайдачного, Україна

ORCID: 0009-0007-8890-802X

Dziuba Yaryna

Lecturer at the Department of Foreign Languages and Military Translation

Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy, Ukraine

Дзюба Ярина Петрівна

викладач кафедри іноземних мов та військового перекладу

Національна академія імені гетьмана Петра Сагайдачного, Україна

ORCID: 0009-0005-8021-8804

[https://doi.org/10.60022/3\(1\)-2GF](https://doi.org/10.60022/3(1)-2GF)

STATE AND DIRECTIONS OF DEVELOPMENT OF PEDAGOGY UNDER MARTIAL LAW IN UKRAINE

СУЧАСНИЙ СТАН ТА НАПРЯМИ РОЗВИТКУ ПЕДАГОГІКИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Abstract. *The war poses challenges not only to the military, the state leadership, but also to teachers, pupils and students in particular, so it is necessary to look for ways to effectively address the functioning of the educational process. It is important to study the prospects for the development of pedagogy under martial law in Ukraine. We draw attention to the peculiarities of the education system under martial law, adaptation strategies of pedagogy in the context of the crisis realities of the twenty-first century and the challenges and prospects for the development of the education system in conditions of uncertainty. Prospects for the development of pedagogy are outlined in the formation of a sustainable, inclusive and adaptive education system that promotes social cohesion, peace and sustainability in a constantly changing world. The paper demonstrates how crises can become a catalyst for transforming the education sector, ensuring high quality education even in the most difficult conditions. The authors examine the main challenges and opportunities facing Ukraine's education system under martial law. They analyze the transformations in the theory and practice of education caused by*

the unstable social context and the need to respond quickly to crisis circumstances. Particular attention is paid to the introduction of modern educational technologies that improve the quality of the educational process and ensure its continuity. The importance of inclusive education as an important factor in the formation of an accessible educational environment for all participants in the educational process is outlined. The importance of strengthening the adaptability and resilience of the educational system as a guarantee of its sustainable functioning in the conditions of war and post-war recovery is emphasized.

Keywords: *theory and practice of education, crisis context, innovative educational technologies, inclusive education, adaptability and resilience of the educational system.*

Анотація. *Війна ставить виклики не тільки перед військовими, державним керівництвом, а й перед вчителями, учнями та студентами, тому необхідно шукати шляхи ефективного вирішення питань функціонування освітнього процесу. Важливо дослідити перспективи розвитку педагогіки в умовах воєнного стану в Україні. Ми звертаємо увагу на особливості системи освіти в умовах воєнного стану, стратегії адаптації педагогіки в контексті кризових реалій XXI століття, а також виклики та перспективи розвитку системи освіти в умовах невизначеності. Перспективи розвитку педагогіки окреслено у формуванні стійкої, інклюзивної та адаптивної системи освіти, що сприяє соціальному згуртуванню, миру та сталому розвитку в умовах постійно мінливого світу. У статті показано, як кризи можуть стати каталізатором трансформації освітньої галузі, забезпечуючи високу якість освіти навіть у найскладніших умовах. Автори розглядають основні виклики та можливості, що стоять перед системою освіти України в умовах воєнного стану. Аналізують трансформації в теорії та практиці освіти, спричинені нестабільним соціальним контекстом та необхідністю оперативно реагувати на кризові обставини. Особливу увагу приділено впровадженню сучасних освітніх технологій, що підвищують якість освітнього процесу та забезпечують його безперервність. Визначено важливість інклюзивної освіти як важливого чинника формування доступного освітнього середовища для всіх учасників освітнього процесу. Наголошено на важливості посилення адаптивності та стійкості освітньої системи як гарантії її сталого функціонування в умовах війни та післявоєнного відновлення.*

Ключові слова: *теорія і практика освіти, кризовий контекст, інноваційні освітні технології, інклюзивна освіта, адаптивність і стійкість освітньої системи.*

Problem statement. Education has always played a key role in the development of society, ensuring the preservation of cultural heritage, the formation of national identity and the preparation of future generations to meet the complex challenges of our time. However, under martial law, the educational process faces unprecedented challenges that require adaptation, resource mobilization, and the search for innovative approaches to education.

Analysis of recent research and publications. The following scholars and researchers have studied the challenges and prospects for the development of education, in particular: Malykhin O., Aristova N., Lipchevska I. [1], Kovalenko D.I., Zakharin S.V. [4], Bychko H., Tereshchenko V. [9], Marusiak T.S. [11], Tsymbaliuk S. [14] and others.

Summary of the main research material. The unexpected full-scale aggression of the Russian Federation has changed life in Ukraine at the level of the individual citizen, the individual family and the state as a whole. Ukrainian teachers and researchers have faced a completely new problem that must be solved today and now, urgently and effectively, namely, to ensure the functioning of the education system at all levels under martial law [1].

Ukraine's education system has found itself in new realities, and educational leaders are facing issues that have not been addressed before. In order to ensure the security situation in general secondary education institutions, the educational process was suspended for a short time and vacations were announced. Later, the educational process continued using all available forms: online (using IT technologies and remote access in areas close to the combat zone), offline (in areas remote from the combat zone), and in a mixed mode[2].

During 2022-2024, Ukrainian schoolchildren studied between air raids and in bomb shelters, teachers in the occupied territories were threatened and forced to teach in Russian, and children abroad studied a combination of Ukrainian and foreign programs. In addition, the enemy's deliberate attacks on civilian infrastructure create new threats to children's lives, health, and the educational process. One of the most important areas of state policy in the field of education remains the issue of arranging reliable bomb shelters and shelters in educational institutions[3].

Despite the constant armed attacks by the aggressor, our country has organized the educational process in such a way that absolutely all students, wherever they are, have access to quality educational services.

Employees of educational authorities and educational institutions are making great efforts to create a safe educational environment[4]. The joint work of state authorities and local self-government bodies aimed at creating safe conditions for learning and teaching will help protect participants in the educational process from unforeseen situations caused by the military aggression of the Russian Federation against Ukraine. It will also ensure the realization of the right to education, as well as the creation of proper, safe and healthy conditions for study and work.

Some of the participants in the educational process who found themselves in the war zone have suffered serious mental and physical trauma. The living conditions of children in the east and south of Ukraine, where the fighting continues, are becoming increasingly difficult. Fleeing the war, Ukrainian children face a high risk of family separation, loss of parents, violence, abuse, sexual exploitation, or even falling into the hands of human traffickers. Many of them have experienced extremely traumatic events. These children are in dire need of enhanced security, stability, protection of their rights and psychosocial support, especially those who are unaccompanied or separated from their families.

As of early 2023, many facilities in Ukraine were damaged as a result of Russian aggression.

Table 1

Date	Objects	Quantity
January 2023	Facilities damaged, destroyed or seized	3 127
January 2023	Schools	1 489
January 2023	Kindergartens	885
January 2023	Buildings of higher education institutions	517
January 24, 2023	General secondary education institutions	12 926
January 24, 2023	Schools with full-time education	3 955
January 24, 2023	Schools with distance learning	4 363
January 24, 2023	Schools with a mixed form of education	4 608

Source: compiled by the authors

According to official data collected on the Education under Threat web portal [7], 3798 educational institutions – schools, kindergartens, universities, and orphanages – were bombed and shelled, 3428 were damaged, and 365 were completely destroyed. According to other official sources, as of March 2023 [8], 410 educational facilities were destroyed, including 116 preschools and 226 schools; one in seven schools was damaged. Although it is difficult to establish the total number of educational institutions, i.e. to determine the exact proportion of those destroyed, a rough estimate suggests that more than 12% of the educational infrastructure has been damaged or destroyed since the beginning of Russia's full-scale invasion.

Not only direct hits stopped the work of educational institutions. Only those institutions that had or were able to organize a shelter, usually a simple basement, were able to continue working - but in regions close to the front line, even having a basement was not enough. According to official data [8], in the 2022-2023 school year, only 56% of preschools operated offline (plus 15% in a mixed format), and 29% worked remotely; only 34% of schools operated offline (plus 35% in a mixed format), and 31% taught remotely. According to the Ministry of Education and Science, as of the beginning of 2024, about 900,000 students were studying remotely, either online or at home.

Ukraine today faces numerous challenges that need to be overcome. Among them are creating conditions for education in the context of war and forced migration, overcoming the impact of corruption, as well as ensuring European integration and taking into account globalization trends. These circumstances require the search for innovative approaches to the development of education and science that would meet the needs of the present and the future, while meeting the expectations of Ukrainians.

Significant challenges for the education sector the face of uncertainty include the following:

- 1) Threat to the life and health of participants in the educational process, restriction of access to basic human needs;
- 2) the forced large-scale displacement of participants in the educational process within Ukraine and abroad, which led to significant losses of students, teaching staff and faculty;
- 3) large-scale destruction of educational infrastructure: damage to educational institutions, educational facilities, training and production bases of internships;
- 4) loss of educational management control in the territories under temporary occupation or in the area of active military operations;
- 5) aggravation of the problem of providing access to education for Ukrainian schoolchildren and

students, disruption of the continuity of the educational process;

- 6) Reducing state and local budget expenditures on education;
- 7) Forced reorientation of Ukrainian students to Russian curricula and textbooks, and forced transition to the Russian language of instruction;
- 8) ensuring the development of private education at the levels of preschool, general secondary and out-of-school education [13].

The above-mentioned problems of education in Ukraine under martial law require finding effective solutions.

For example, to ensure the safety of participants in the educational process, it is necessary to improve the system of shelters in educational institutions, in particular to increase their number, equip them with the necessary resources (ventilation, lighting, water supply, Internet), introduce video surveillance, access control, alarm systems to increase security, and develop and implement algorithms for emergency actions for participants in the educational process.

It is necessary to restore and modernize the educational infrastructure, including repairing and rebuilding damaged educational institutions in accordance with modern safety and inclusivity standards and creating temporary mobile schools to ensure access to education in regions where infrastructure has been destroyed.

To ensure the continuity of the educational process, access to online learning should be expanded, teachers and students should be provided with the necessary equipment and access to the Internet, adaptive curricula should be developed that take into account wartime conditions, including distance and blended learning, and distance learning platforms should be implemented with access to educational materials.

In such difficult conditions, psychosocial support for participants in the educational process is important, which includes the creation of psychological assistance and support centers at educational institutions, training for teachers in providing first aid to students and colleagues, and the organization of support groups for students who have experienced traumatic experiences and their families.

To support internally displaced persons and children abroad, it is necessary to develop mechanisms for integrating children into educational processes in places of temporary residence and to support children abroad in maintaining links with the Ukrainian educational system.

In addition, it is necessary to increase the level of digital literacy of teachers and students, i.e. to teach teachers and students how to use modern technologies to organize the educational process and to raise their awareness of cyber threats and develop safe online behavior skills.

It is very important to create a system of support for teachers in times of war, including providing conditions for professional development of teachers in crisis situations and implementing emotional support programs for educators working in difficult conditions.

Ukrainian educators [14] believe that in order to reduce the educational losses of students, it is necessary to comprehensively and systematically analyze the situation in the Ukrainian education system, taking into account international experience in overcoming and compensating for educational losses caused by global challenges. It is important to identify effective psycho-pedagogical, psycho-didactic, didactic and methodological approaches that will help minimize losses under martial law. These measures will form the basis for restoring the full and effective functioning of the general secondary education system in the postwar period.

In addition, these researchers note that in order to successfully adapt students to new conditions and overcome learning difficulties, it is necessary to implement a comprehensive approach based on the cooperation of all parties – teachers, students and parents – taking into account their educational, social and emotional needs. This requires concerted efforts by school administrators, teaching staff, parents, students, educators, health care professionals, and community members.

According to O. Malykhin, N. Aristova, and I. Lipchevska, the following measures should be implemented to ensure a safe, continuous, and high-quality educational process:

- guaranteeing access to digital educational resources for all participants in the educational process by establishing partnerships with national educational media and distributing free resources via the Internet [10];
- addressing the social and emotional needs of students, including organizing remote consultations with psychologists and creating an online library with multimedia materials that help overcome stress, develop self-organization and self-control to compensate for educational losses;
- additional services for vulnerable students, including free school meals and grants for education, health improvement and recreation;
- Supporting teachers by providing free access to online resources, organizing trainings to improve their professional skills in the field of online education, and supporting their social and emotional well-being;
- optimization of the educational process to eliminate gaps in learning by conducting additional classes

and studying the missed material.

First of all, the development of digitalization of education in terms of developing services for all participants in the educational process will be promising. The use of digital tools and distance learning technologies has become the basis for the continuity of the educational process. The development of digital platforms, interactive curricula, and online courses will help increase access to education regardless of the location of the participants in the educational process.

Given the growing number of students with special needs caused by war trauma or migration, it is important to ensure conditions for inclusive education. This includes adapting curricula, training teachers, and creating an accessible environment for students with special educational needs.

Another important prospect for the development of the education system in the face of uncertainty is the organization of psycho-emotional support centers for pupils, students and teachers, and training of first aid specialists is a priority. This will help to overcome the stress caused by the war and contribute to creating a comfortable learning environment. The current situation has demonstrated the critical importance of psychological support for teachers, pupils, students and their parents. Educational institutions should be provided with clear guidelines on how and who can provide psychological assistance to all target groups in need of counseling and support. This information should be made as accessible and transparent as possible. This activity should be carried out free of charge with the active involvement of civil society organizations and international experts.

Another prospect is to attract promising companies to the Ukrainian labour market to strengthen the competitiveness of domestic specialists in the European and global markets. In addition, support from international organizations, exchange of experience with foreign educational institutions, attraction of grants and investments for the restoration and development of education in Ukraine is a promising area.

An important prospect is the organization of education for children outside Ukraine. This includes the integration of Ukrainian curricula into foreign schools and the provision of opportunities to obtain Ukrainian-type certificates. Comparative studies on the organization of education for Ukrainian refugee children in different countries should be actively pursued. It is especially important to develop experience in cooperation with foreign colleagues and educational institutions by implementing joint research and projects aimed at supporting refugee education. Domestic educators should also organize various forms of counseling for foreign colleagues. This will contribute to the effective organization of the educational process for Ukrainian refugees, encourage their return home, and ensure the sustainability of their connection with their home country.

We note that the main prospects for the development of education in the context of war and post-war reconstruction are:

1. Providing financial support for the restoration and development of educational institutions, revitalizing infrastructure and ensuring access to necessary equipment.
2. Establishing and developing cooperation with international partners, organizations, governments and other non-governmental organizations to receive assistance in the restoration and development of the education sector.
3. Supporting the psychological state of students, teachers and other employees of educational institutions to overcome trauma and stress caused by military operations.
4. Providing opportunities for training and professional development of teachers, students and pupils and ensuring favorable conditions for their successful adaptation
5. Implementation of innovative methods and technologies in the educational process to ensure quality and affordable education for all segments of the population.

Conclusions. Summarizing the above, we can state that the crisis realities of the twenty-first century, including socio-economic, political and environmental challenges, have significantly affected all aspects of public life, including education. In such circumstances, pedagogy faces a number of serious challenges and problems that require adaptive strategies and new approaches to ensure the effectiveness of the educational process

The main challenges include threats to the lives of education stakeholders, forced migration, destruction of infrastructure, loss of access to education in temporarily occupied and insecure regions, reduced funding, and psychological difficulties for students and teachers. These problems are exacerbated by systemic shortcomings, such as insufficient safe shelters, outdated legal frameworks, limited accessibility of infrastructure for people with disabilities, insufficient emergency preparedness, and lack of adequate psycho-emotional support. The main challenges include the need to quickly adapt to digital technologies, provide psychological support to participants in the educational process, and take into account multiculturalism and the individual needs of each student. The issues of accessibility of education in the context of migration crises and emergencies also play a significant role.

Adaptive strategies for pedagogy in crisis conditions include the development of innovative teaching methods, the widespread use of distance technologies, increased cooperation between educators from different countries, and the active involvement of NGOs and international experts. The challenges can be successfully overcome by integrating the best international practices, developing flexible educational programs, and creating a favorable psychological environment for all participants in the educational process.

The prospects for the development of pedagogy in the context of crisis realities are to create a more sustainable, inclusive and adaptive educational system. The pedagogy of the future should become a tool not only for learning, but also for strengthening social cohesion, maintaining peace and sustainability in a changing world. Thus, modern pedagogy, despite the challenges, has a powerful potential to transform crisis situations into new opportunities, providing high-quality education even in the most difficult conditions.

References

1. Malykhin O. V., Aristova N. O., Rogova V. B. Minimizing educational losses of students of general secondary education institutions under martial law: blended learning. *Ukrainian Pedagogical Journal*. 2022. №3. С. 68-76.
2. Education and science of Ukraine under martial law: an information and analytical collection. Kyiv, 2023. 64 с.
3. The state and realities of Ukrainian education in a full-scale war. URL: <https://pravo.ua/stan-ta-realii-ukrainskoi-osvity-v-umovakh-povnomasshtabnoi-viiny/> (accessed April 10, 2025).
4. Kovalenko D.I., Zakharin S.V. Functioning of the education system of Ukraine under martial law. *Public administration and national security*. 2023. №4(34). С. 27-34.
5. Basic educational statistics. URL: <https://iea.gov.ua/diyalnist/naukovo-analitichna-diyalnist/osnovni-czyfry-osvity/> (accessed: 10.04.2025)
6. Report on direct damage to infrastructure from destruction as a result of Russia's military aggression against Ukraine as of the beginning of 2024. URL: https://kse.ua/wp-content/uploads/2024/04/01.01.24_Damages_Report.pdf (accessed April 10, 2025).
7. Education is under threat. URL: <https://saveschools.in.ua/> (accessed 10.04.2025).
8. Education. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/pro_stat/Prosto/Osvita/osvita.pdf (accessed April 10, 2025).
9. Bychko G., Tereshchenko V. Educational losses: causes, consequences and ways to overcome. URL: <https://osvita.ua/school/88921/> (accessed April 10, 2025).
10. Dutchak O. Reproduction, destruction and adaptation: care in Ukraine during the war. URL: <https://commons.com.ua/uk/doglyad-v-ukrayini-pid-chas-vijni/> (accessed 10.03.2025).
11. Marusiak T.S. Education in Ukraine during the war: state and prospects. *Perspectives. Socio-political journal*. 2022. №3. С. 134-140.
12. Polischuk O., Svyashchuk Y., Sosulin M. Education in Ukraine during the war: current problems and future solutions. *PedBez*. 2022. Issue 9, issue 2. pp. 80-85.
13. Education of Ukraine under martial law: an information and analytical collection. Kyiv, 2022. 358 с.
14. Malykhin O., Aristova N., Lipchevska I. Analytical materials: didactic features of the organization of the educational process in general secondary education institutions under martial law. *Education. Innovation. Practice*. 2023. Vol. 11. №10. С. 56-62.

УДК 37.018.43:51:378

Івлієва Ольга Михайлівна

кандидат педагогічних наук, доцент
доцент кафедри математики, інформатики та інформаційної діяльності
Ізмаїльський державний гуманітарний університет,

Ivliieva Olga

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor
Associate Professor of the Department of Mathematics, Informatics and Information Activities
Izmail State University of Humanities, Ukraine
ORCID: 0000-0003-3525-322X

Чумаченко Марія Миколаївна

старший викладач кафедри управління в транспортній галузі
Дунайський інститут Національного університету «Одеська морська академія», Україна

Chumachenko Mariia

Senior Lecturer, Department of Transport Sector Management
Danube Institute of National University «Odesa Maritime Academy», Ukraine
ORCID: 0000-0002-1618-6175

Дорофєєва Зоя Яковлівна

старший викладач кафедри природничо-математичних та інженерно-технічних дисциплін
Дунайський інститут водного транспорту
Державний університет інфраструктури та технологій, Україна

Dorofieieva Zoia

Senior Lecturer, Department of Natural Sciences, Mathematics and Engineering and Technical Disciplines
Danube Institute of Water Transport
State University of Infrastructure and Technologies, Ukraine
ORCID: 0000-0003-3354-578X

[https://doi.org/10.60022/3\(1\)-3GF](https://doi.org/10.60022/3(1)-3GF)

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНИХ КОМПЕТЕНЦІЙ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ МАТЕМАТИЧНИХ ДИСЦИПЛІН У ВИЩІЙ ШКОЛІ

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL ASPECTS OF FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCES IN THE PROCESS OF STUDYING MATHEMATICAL DISCIPLINES IN HIGHER SCHOOL

Анотація. Стаття присвячена дослідженню формування пізнавальної компетентності студентів вищої школи в процесі вивчення математичних дисциплін, що є ключовим аспектом їхньої професійної підготовки. У сучасній системі вищої освіти, орієнтованій на компетентнісний підхід, формування пізнавальної компетентності набуває першочергового значення, оскільки вона становить основу когнітивного розвитку та професійної реалізації студентів. Метою дослідження є визначення умов формування пізнавальної компетентності студентів через вивчення математичних дисциплін, а також розробка методичних рекомендацій для активізації самостійної пізнавальної діяльності та інтеграції міждисциплінарних підходів у навчальний процес. Дослідження базується на аналізі наукової літератури з педагогічної психології та методики викладання математики, емпіричних даних про мотивацію студентів і їхні навички самостійної роботи, а також на порівняльному аналізі рівнів сформованості пізнавальної компетентності. Використовувалися методи теоретичного

узагальнення, моделювання освітніх процесів і квалітативного аналізу. Встановлено, що пізнавальна компетентність формується через інтеграцію попереднього шкільного досвіду, організацію дослідницької діяльності та міждисциплінарний підхід. Виявлено суперечність між мотиваційним потенціалом студентів і недостатнім рівнем їхніх навичок самостійного навчання. Запропоновано методичні підходи, які передбачають використання інтерактивних технологій, дидактичних моделей і цілеспрямоване формування специфічних пізнавальних прийомів, що сприяють розвитку інтелектуальної самостійності та професійних компетентностей. Подальші дослідження доцільно спрямувати на розробку індивідуалізованих освітніх стратегій, які враховують когнітивні особливості студентів, а також на вдосконалення інтерактивних методик викладання математики з акцентом на розвиток математичної мовленнєвої культури. Перспективним є вивчення впливу цифрових технологій на формування пізнавальної компетентності в умовах гібридного навчання.

Ключові слова: професійні компетенції, педагогічна психологія, методика викладання математики, формування компетентностей, професійно-педагогічна підготовка, когнітивний розвиток, професійна спрямованість навчання.

Abstract. The article is devoted to the study of the formation of cognitive competence of higher school students in the process of studying mathematical disciplines, which is a key aspect of their professional training. In the modern system of higher education, oriented to a competency-based approach, the formation of cognitive competence acquires paramount importance, since it constitutes the basis of cognitive development and professional realization of students. The purpose of the study is to determine the conditions for the formation of cognitive competence of students through the study of mathematical disciplines, as well as to develop methodological recommendations for the activation of independent cognitive activity and the integration of interdisciplinary approaches into the educational process. The study is based on the analysis of scientific literature on pedagogical psychology and mathematics teaching methods, empirical data on students' motivation and their independent work skills, as well as on a comparative analysis of the levels of formation of cognitive competence. The methods of theoretical generalization, modeling of educational processes and qualitative analysis were used. It was established that cognitive competence is formed through the integration of previous school experience, the organization of research activities and an interdisciplinary approach. A contradiction between the motivational potential of students and the insufficient level of their independent learning skills was revealed. Methodological approaches are proposed, which involve the use of interactive technologies, didactic models and the purposeful formation of specific cognitive techniques that contribute to the development of intellectual independence and professional competencies. Further research should be directed at developing individualized educational strategies that take into account the cognitive characteristics of students, as well as improving interactive methods of teaching mathematics with an emphasis on the development of mathematical speech culture. It is promising to study the impact of digital technologies on the formation of cognitive competence in hybrid learning.

Keywords: professional competencies, pedagogical psychology, mathematics teaching methodology, competence formation, professional and pedagogical training, cognitive development, professional orientation of learning.

Постановка проблеми. В нових умовах трансформації системи вищої освіти, що супроводжується активним впровадженням компетентнісного підходу до підготовки фахівців, особливої значущості набуває проблема психолого-педагогічного забезпечення формування професійних компетенцій у процесі вивчення математичних дисциплін. З огляду на зростаючу роль знань у сфері точних наук як основи для прийняття складних рішень у професійній діяльності, надзвичайно важливо забезпечити розвиток у студентів не лише предметних знань, а й загальнопрофесійних та ключових компетентностей, серед яких провідне місце посідає професійна компетентність.

Пізнавальна компетентність, розуміючи її як інтегративне утворення, що охоплює систему взаємопов'язаних знань, умінь, навичок і прийомів діяльності, а також ціннісне ставлення до пізнавального процесу та готовність до самостійного пошуку й аналізу інформації, є одним із фундаментальних компонентів професійної підготовки. Саме через її розвиток забезпечується здатність майбутніх фахівців до інтелектуального саморозвитку, критичного мислення та творчого підходу до вирішення практичних завдань, що набуває особливої актуальності в умовах непередбачуваності викликів сучасного світу.

Вивчення математичних дисциплін у вищій школі є потужним інструментом формування професійної компетентності, оскільки передбачає не лише засвоєння алгоритмів і формул, а й розвиток

логічного мислення, абстрагування, моделювання та здатності до аналізу складних систем. Психолого-педагогічний супровід цього процесу дозволяє ефективно інтегрувати елементи самоорганізації, самостійності, внутрішньої мотивації до навчання, що, у свою чергу, сприяє глибшому засвоєнню навчального матеріалу та підвищенню якості професійної підготовки здобувачів освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасних психолого-педагогічних дослідженнях все більшої уваги набуває питання формування професійних компетенцій у процесі вивчення окремих навчальних дисциплін, зокрема математичних, які відіграють ключову роль у розвитку когнітивного потенціалу студентів. Так ряд вчених Дубасенюк О., [1], Кузнецова Г. [2] наголошує, що формування компетенцій у вищій освіті реалізується не лише через засвоєння теоретичного матеріалу, а насамперед у ході активної навчально-пізнавальної діяльності, яка стимулює розвиток внутрішніх психологічних структур особистості, включаючи знання, уявлення, алгоритми дій, систему цінностей та установок, що трансформуються у прояви компетентностей через реальний досвід студента в академічному середовищі

Провідні дослідники освітніх процесів, серед яких Мкртічян О., Андрощук І., Фоміна Л., Куйтуклу М., Демид О. [3] акцентують увагу на тому, що навчання має бути спрямоване не стільки на просту передачу знань, скільки на організацію таких умов, за яких би відбувалося активне формування й збагачення індивідуального досвіду здобувача освіти. В такому контексті надзвичайно вагомим стає аналіз ментального досвіду, запропонований Михайличенко В., Грень Л. [4], який виокремлює три його рівні: когнітивний, метакогнітивний та інтенціональний. Такі рівні формують фундамент інтелектуальної діяльності, що тісно пов'язано з розвитком здатності до саморефлексії, самоорганізації та свідомого прийняття рішень у навчальних і професійних ситуаціях. У цьому ж руслі дослідження Дегтярьова Г., Козяр М. [5], Негуляєва А. [6] доводить, що психічною основою інтелектуальної компетентності та її проявів є характеристики організації саме понятійного й метакогнітивного досвіду, що взаємопов'язані з професійною зрілістю особистості. Важливо підкреслити, що інтелектуальна компетентність, тісно корелює з професійною, а їх основою виступає глибоко структурований ментальний досвід. У межах вивчення психолого-педагогічних аспектів формування професійних компетенцій майбутніх фахівців на думку Бугра А. [7] та Лончак О. [8], ключовим є усвідомлення того, що саме зміст і організація математичних дисциплін здатні реалізовувати потужний потенціал не лише когнітивного, а й емоційно-ціннісного розвитку студента. Сам підхід, в якому психолого-педагогічна складова переплітається з методикою викладання математичних знань, дозволяє досягти цілісного формування фахових компетенцій, необхідних у подальшій професійній діяльності.

Водночас, відсутність чітких психолого-педагогічних моделей, які враховували б індивідуальні когнітивні особливості студентів у контексті формування професійних компетенцій, залишає простір для подальших емпіричних досліджень і розробки ефективних освітніх стратегій.

Мета статті. Дослідити та відокремити психолого-педагогічні умови формування професійних компетенцій студентів у процесі вивчення математичних дисциплін у вищій школі, з урахуванням особливостей когнітивного розвитку, фактора пізнавальної мотивації та професійної спрямованості навчання.

Виклад основного матеріалу. В процесі формування професійних компетенцій студентів у вищій школі, особливо в контексті вивчення математичних дисциплін, центральне місце посідає пізнавальна діяльність, яка, хоча і тісно пов'язана з навчальною активністю, проте не є з нею повністю тотожною, оскільки виступає її глибинною основою. В освітньому просторі закладу вищої освіти навчальна діяльність здобувачів, з одного боку, продовжує логіку навчально-пізнавальної активності, характерної для шкільного етапу, а з іншого – якісно змінюється, трансформуючись у більш автономну та цілеспрямовану форму оволодіння знаннями, що зумовлено як підвищеною складністю навчального матеріалу, так і необхідністю розвитку професійної спрямованості навчання.

Зокрема, з огляду на значний обсяг інформації, яку студент повинен засвоїти в межах одного семестру, що істотно перевищує обсяг навчального навантаження у школі, стає очевидною потреба в розвинених навичках самостійної роботи, яка є основою як для формування когнітивного розвитку, так і для оволодіння методами професійного самонавчання, що надалі буде необхідним у професійній діяльності. У цьому контексті педагогічна психологія підкреслює, що лише за умов цілеспрямованої активізації самостійної пізнавальної активності можливе становлення глибоких, стійких професійних компетентностей [9, с. 95-96].

Особливої уваги заслуговує той факт, що в процесі професійно-педагогічної підготовки майбутніх фахівців, методика викладання математики має реалізовувати не тільки предметні цілі, а й виховну функцію через створення умов для розвитку пізнавальної мотивації. Проведені дослідження в галузі освітньої психології засвідчують, що у значній частини студентів сформовано позитивне ставлення

до пізнавальної діяльності, що проявляється у домінуванні професійно-пізнавальних мотивів (усвідомлення практичної цінності здобутих знань для майбутньої професійної реалізації) та широких пізнавальних мотивів (бажання особистісного зростання, розширення світогляду, отримання нових знань задля самореалізації) [10, с. 35].

Проте водночас у низці емпіричних досліджень було виявлено суперечність між мотиваційним потенціалом студентів та реальним рівнем володіння ними прийомами й навичками самостійного навчання, що є необхідною умовою ефективного засвоєння математичних дисциплін. Це свідчить про наявну проблему недостатньої сформованості основних компонентів пізнавальної компетентності, зокрема в частині організації самостійної роботи, планування індивідуальної освітньої траєкторії та раціонального використання навчальних стратегій.

У межах сучасної системи вищої освіти, що дедалі більше орієнтується на компетентнісний підхід, формування пізнавальної компетентності студентів постає як один із найважливіших та найбільш актуальних напрямів педагогічної діяльності, особливо у процесі вивчення математичних дисциплін, які слугують основою для когнітивного розвитку здобувачів освіти та їхньої подальшої професійної реалізації. У процесі розв'язання цього комплексного завдання необхідно враховувати низку методологічно й психологічно обґрунтованих передумов, які мають вирішальне значення для досягнення якісних результатів професійно-педагогічної підготовки студентів [11, с. 68].

По-перше, важливо усвідомити, що формування будь-якої компетентності, зокрема пізнавальної, не починається з нуля, адже вступу до закладу вищої освіти передуює тривалий період шкільного навчання, протягом якого у здобувачів вже сформувалася певна система пізнавальних мотивів, навичок самостійної навчальної діяльності, а також усталене ставлення до процесу здобуття знань. Таким чином, студенти першого курсу мають неоднорідний рівень сформованості базових навчальних компетенцій, що у деяких випадках може сприяти подальшому розвитку їх пізнавального потенціалу, але водночас часто ускладнює організацію ефективного навчального процесу, орієнтованого на розвиток професійних компетентностей у галузі математики.

По-друге, важливим чинником у формуванні пізнавальної компетентності виступає організація дослідницької діяльності, яка у педагогічній психології розглядається як форма активного пізнання, результатом якої є отримання об'єктивно нового знання, відсутнього в попередньому соціальному або особистісному досвіді. На відміну від шкільного рівня, де дослідницька діяльність здебільшого реалізується у вигляді імітації (наприклад, самостійного "відкриття" уже відомих фактів), у вищій школі студентська науково-дослідна робота може набувати як навчального (учбово-дослідного), так і професійного (включно з науковим) характеру. У цьому контексті методика викладання математики повинна передбачати включення студентів у дослідницькі процеси, що сприяють не лише кращому засвоєнню навчального матеріалу, але й розвитку інтелектуальної ініціативності, критичного мислення й аналітичних здібностей, необхідних для майбутньої професійної діяльності.

По-третє, формування ключових професійних компетентностей, зокрема таких, як пізнавальна компетентність, не може обмежуватись рамками вивчення однієї окремої дисципліни, оскільки потребує міждисциплінарної інтеграції, яка забезпечує більш глибоке та структуроване розуміння предметного змісту в контексті реального професійного застосування. Дедалі більша увага приділяється професійно-педагогічній підготовці фахівців, зростає значення таких універсальних характеристик, як пізнавальна компетентність, яка виступає важливою складовою загальної професійної компетентності випускника. Формування цієї ключової компетенції, що є результатом інтеграції предметних знань із різних дисциплін як то і математики, інформатики та спеціальних фахових курсів і створює підґрунтя для розвитку здатності застосовувати математичні та статистичні методи дослідження в майбутній професійній діяльності, що надзвичайно важливо в умовах зростаючої ролі аналітичного мислення та доказовості в ухваленні рішень.

У межах методики викладання математики пізнавальна компетентність проявляється не лише в обсязі набутих знань, а й у сформованій здатності студента самостійно добирати, комбінувати та застосовувати прийоми пізнавальної діяльності відповідно до конкретної мети, змісту завдання та умов, у яких воно реалізується. Саме така здатність до автономного вибору ефективної стратегії розв'язання проблеми свідчить про досягнення високого рівня когнітивного розвитку та професійної спрямованості навчання (табл. 1) [12, с. 139].

Таблиця 1

Формування пізнавальної компетентності у процесі вивчення математичних дисциплін

Аспект формування	Базовий рівень	Розвиваючий рівень	Дослідницький рівень	Професійний рівень	Інтегративний рівень
Попередній досвід	Наявність базових шкільних знань, неоднорідний рівень компетенцій	Часткове використання шкільного досвіду для вивчення математики	Усвідомлене застосування шкільних навичок у навчанні	Сформована база для розвитку пізнавальних мотивів	Системне використання попереднього досвіду для професійного зростання
Дослідницька діяльність	Відсутність дослідницьких навичок	Імітація дослідницької діяльності (навчальні задачі)	Участь у навчально-дослідних проєктах	Виконання професійних дослідницьких завдань	Самостійне планування та реалізація досліджень
Міждисциплінарна інтеграція	Знання, обмежені рамками математики	Часткове поєднання математики з іншими дисциплінами	Використання знань з інформатики для обробки даних	Інтеграція математики, інформатики та фахових дисциплін	Комплексне застосування знань для вирішення професійних задач
Критичне мислення	Відсутність аналітичних навичок	Базові спроби аналізу математичних задач	Розвинене критичне мислення в рамках навчальних завдань	Аналітичне мислення у професійних задачах	Сформована здатність до автономного вибору стратегій
Пізнавальні навички	Автоматизовані дії без свідомого контролю	Часткове усвідомлення процесу виконання завдань	Уміння з елементами свідомої регуляції	Сформовані уміння з оцінкою власної діяльності	Автономне комбінування прийомів для досягнення мети
Професійна спрямованість	Відсутність зв'язку з професійною діяльністю	Усвідомлення ролі математики в професійній підготовці	Використання математичних методів у фахових задачах	Застосування знань у реальних професійних сценаріях	Повна інтеграція компетентності в професійну діяльність

Джерело: складено авторами

З позицій педагогічної психології прийоми пізнавальної діяльності розглядаються як способи виконання, контролю та регуляції дій, якими оперує особистість під час розв'язання навчальних завдань. У структурі діяльності ці прийоми реалізуються через дії і відносно завершені акти, спрямовані на виконання окремої пізнавальної мети. При цьому важливо розрізняти навички, автоматизовані способи виконання дій, які здійснюються без свідомого контролю, та уміння, що базуються на знаннях і супроводжуються цілеспрямованою регуляцією та оцінкою власної діяльності [13, с. 127].

У контексті формування професійних компетенцій студентів доречно звернутися до класифікації пізнавальних прийомів Галицька-Дідух Т., Романюк В., Задорожня Т. [14], які виділяють загальні та специфічні прийоми. Загальні прийоми пізнавальної діяльності, такі як логічне мислення, регулятивні уміння, вміння зосереджуватись, запам'ятовувати інформацію та здійснювати пошук знань з різних джерел, є універсальними й застосовуються у багатьох галузях знання. Натомість специфічні прийоми, що є характерними лише для окремих предметних сфер (наприклад, прийоми аналізу графіків або роботи з математичними моделями), формуються в процесі вивчення конкретних дисциплін і тісно пов'язані з методикою викладання математики.

Незважаючи на те, що університетське навчання не може бути спеціально зосередженим на формуванні всіх загальних прийомів пізнавальної діяльності, таких як уміння зберігати увагу або розвивати пам'ять, оскільки ці когнітивні процеси переважно закладаються ще у ранньому віці, однак навчальний процес у вищій школі здатен опосередковано сприяти їх удосконаленню. Зокрема, формування навичок самоконтролю у студентів позитивно впливає на розвиток концентрації уваги, що у свою чергу має вирішальне значення для ефективного засвоєння складного математичного матеріалу. У той же час, педагогічна психологія наполягає на необхідності цілеспрямованого формування специфічних прийомів пізнавальної діяльності, які є безпосередньо пов'язаними з професійною підготовкою [15, с. 105]. До таких прийомів, зокрема, належать методи роботи з науковою літературою, навички організації та проведення навчально-дослідницької роботи, критичного аналізу математичних моделей і побудови власних дослідницьких стратегій. Інтеграція цих прийомів у зміст освітніх програм математичної підготовки дозволяє забезпечити не лише предметне засвоєння, а й поглиблене

формування компетентностей, які в майбутньому трансформуються у професійні дії випускника, здатного до інтелектуальної самостійності та аналітичного мислення.

В межах поточного дослідження, особливої уваги заслуговує питання розвитку специфічних прийомів пізнавальної діяльності, які безпосередньо формуються на основі опанування предметного змісту. Неможливо, наприклад, сформувати вміння доводити математичні твердження, не занурюючись у сам математичний матеріал, оскільки логічне мислення у «чистому вигляді» без предметної основи позбавлене реального психолого-дидактичного підґрунтя. Саме тому методика викладання математики має бути спрямована не лише на передавання алгоритмів і формул, а й на психологічно вмотивоване впровадження таких дидактичних моделей, які забезпечують розвиток інтелектуальних механізмів, притаманних мисленню майбутнього фахівця [16].

Педагогічна психологія підкреслює, що існує тісний взаємозв'язок між загальними та спеціальними пізнавальними прийомами: хоча останні виникають у конкретному предметному контексті, вони водночас можуть виступати каталізатором формування універсальних когнітивних структур. Наприклад, логічні операції, набуті у процесі навчання математики, мають переносний характер і можуть бути успішно застосовані не лише в суміжних дисциплінах, але й у різноманітних життєвих і професійних ситуаціях. Це розширює межі професійної спрямованості навчання, дозволяючи студенту трансформувати математичне мислення в загальнокультурну і професійну компетентність [17, с. 281].

З огляду на це, викладач математики має змогу активно використовувати сучасні освітні технології, які відповідають як когнітивним, так і емоційно-вольовим особливостям студентів. Наприклад, включення елементів навчальних ділових ігор у процес викладання сприяє не лише засвоєнню математичних понять, а й формуванню як загальних пізнавальних стратегій, так і спеціалізованих навичок логічного аналізу, абстрагування, класифікації та узагальнення, що є важливими компонентами професійних компетенцій (табл. 2).

Таблиця 2

Результати навчання та критерії освоєння професійних компетенцій
у вивченні дисциплін математичного спрямування

Результати навчання (показники освоєння компетенції)	Критерії освоєння компетенції				
	1	2	3	4	5
Знати: ключові поняття лінійної та векторної алгебри, математичного аналізу, теорії ймовірностей, математичного моделювання; психолого-педагогічні аспекти формування компетенцій через математику	Без знань	Часткове засвоєння понять математики та їх педагогічного значення	Загальні, неструктуровані знання	Знання з окремих прогалинами	Системні знання математики та її педагогічних аспектів
Вміти: застосовувати математичні методи до професійних задач; використовувати математичну символіку для моделювання; інтегрувати педагогічні підходи у вивчення математики; обробляти дані досліджень; застосовувати ІТ для професійних задач	Без умінь	Часткове застосування математичних методів і педагогічних підходів	Успішне, але несистемне застосування	Застосування з прогалинами	Системне застосування математичних методів, педагогічних підходів та ІТ

Джерело: складено авторами

Варто зауважити, що специфічні пізнавальні прийоми, хоча й тісно пов'язані зі змістом певної навчальної галузі, не завжди є обмеженими цією галуззю. Деякі з них, зокрема ті, що формуються на основі математичної освіти, можуть мати міжпредметне застосування. Так, методи ймовірнісного аналізу, статистичного узагальнення або алгебраїчного моделювання, засвоєні в курсі математичної статистики, можуть ефективно використовуватися в економіці, соціології, педагогіці та психології. Однак для їх продуктивного застосування студент має не лише володіти технікою обчислень, а й мати здатність здійснювати переклад реальної проблеми на математичну мову, тобто конструювати прості математичні моделі, що потребуватиме не лише предметних знань, а й високорозвиненої математичної мовленнєвої культури. З психолого-педагогічного погляду формування цієї культури є окремою й вкрай важливою освітньою проблемою, яка потребує спеціально організованого навчання з урахуванням як індивідуальних когнітивних особливостей студентів, так і закономірностей розвитку абстрактного мислення [18, с. 158]. Це передбачає використання гнучких дидактичних стратегій, психологічну підтримку навчального процесу, а також впровадження інтерактивних технологій, які активізують інтелектуальний потенціал особистості.

Таким чином, високий рівень сформованості пізнавальної компетентності студентів, досягнутий через методично обґрунтоване та психологічно чутливе викладання математичних дисциплін, є не лише запорукою їхньої академічної успішності, а й передумовою для становлення здатності до інноваційної, аналітичної та дослідницької діяльності в майбутньому. Формування такої компетентності це складне завдання, що вимагає поєднання педагогічної майстерності, глибокого розуміння психологічних механізмів навчання та чіткої професійної спрямованості освітнього процесу, яка дозволяє розвивати критичне мислення, адаптивність і саморефлексію як ключові якості сучасного фахівця.

Висновки. Проведене дослідження довело, що пізнавальна діяльність студентів, яка є ключовим елементом формування професійних навичок у вищій освіті, особливо під час вивчення математичних дисциплін, не збігається з навчальною активністю. Аналіз психологічних механізмів формування пізнавальної компетентності показав, що досягнення високого рівня когнітивного розвитку та універсальних професійних навичок можливе лише за умов активізації самостійної пізнавальної діяльності, підтримки мотивації до навчання, організації дослідницьких проєктів і міждисциплінарної інтеграції. На основі оцінки параметрів сформованості пізнавальної компетентності – використання минулого досвіду, участі в дослідницькій діяльності, інтеграції знань, критичного мислення, пізнавальних навичок і професійної орієнтації та визначено п'ять рівнів її розвитку (від базового до інтегративного), що може слугувати основою для індивідуальних освітніх траєкторій.

Обґрунтовано, що ефективна методика викладання математики має сприяти не лише засвоєнню предметних знань, але й розвитку психологічних аспектів професійної компетентності: пізнавальної мотивації, навичок рефлексії, адаптації та творчого застосування знань у нових ситуаціях, що відповідає принципам сучасної педагогічної психології. Розроблено багаторівневу модель формування пізнавальної компетентності, яка охоплює п'ять етапів когнітивного розвитку та враховує специфіку математичних дисциплін і психолого-педагогічні чинники навчального процесу. Запропоновано практичні рекомендації для покращення методики викладання математики, зокрема впровадження інтерактивних технологій, навчальних проєктів дослідницького характеру, розвиток математичної комунікації та залучення студентів до міждисциплінарних практичних завдань.

Список використаних джерел

1. Діяльнісні засади підготовки майбутніх компетентних фахівців в умовах сучасних викликів: монографія / за ред. О.А. Дубасенюк. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2024. 366 с.
2. Кузнецова Г. А. Педагогічні умови формування базової професійної компетентності майбутніх інженерів у процесі математичної підготовки у ЗВО. Теорія і практика управління соціальними системами. 2024. № 4. С. 79–92.
3. Мкртічян О., Андрощук І., Фоміна Л., Куйтуклу М., Демид О. Застосування проблемного навчання в процесі викладання професійно-орієнтованих дисциплін. Освітній вимір. 2024. № 12(46). С. 623–633. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2024-12\(46\)-623-633](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2024-12(46)-623-633).
4. Михайличенко В. М., Грень Л. С. Структурний аналіз самосвідомості студентів та її роль у процесі професійно-особистісного саморозвитку. Теорія і практика управління соціальними системами. 2024. № 4. С. 15–24. DOI: <https://doi.org/10.20998/2078-7782.2024.4.02>.
5. Психологічні аспекти професійної підготовки конкурентоздатних фахівців: монографія / [Дегтярьова Г. С., Козяр М. М., Матійків І. М., Руденко Л. А., Шиделко А.В.; за ред. Руденко Л.А.]. Київ., 2012. 170 с.
6. Негуляєва А. Психологічні чинники формування математичної компетентності як ключової в навчанні англійської мови. Український педагогічний журнал. 2023. № 4. С. 131–136. DOI: <https://doi.org/10.32405/2411-1317-2023-4-131-136>.
7. Бугра А. В. Психолого-педагогічні особливості самостійної навчальної діяльності студентів у процесі вивчення математичних дисциплін. Educational Dimension. 2015. № 45. С. 276–284. DOI: <https://doi.org/10.31812/educdim.v45i0.2633>.
8. Лончак О. Профільне навчання як практична реалізація індивідуалізації освітньої траєкторії. Освітній вимір. 2024. № 12(46). С. 537–548. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2024-12\(46\)-537-548](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2024-12(46)-537-548).
9. Ковальчук М. Б. Професійна спрямованість навчання математики як інтеграційна основа фахової підготовки студентів інженерних спеціальностей : монографія. Вінниця : ВНТУ, 2020. 348 с.
10. Сукач Т. М., Яровий І. М. Формування професійних компетентностей здобувачів вищої та передвищої освіти засобами математики. Педагогічний альманах. 2019. № 2 (18). С. 33–38. DOI: <https://doi.org/10.32342/2522-4115-2019-2-18-33>.
11. Бірюкова Т. В., Сукач Т. М., Чуйков А. С. Формування професійних компетентностей

здобувачів вищої та передвищої освіти засобами диференціального числення. Перспективи та інновації науки. 2021. № 4(4). С. 61–72. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2021-4\(4\)-61-72](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2021-4(4)-61-72).

12. Сукач Т. М., Чуйков А. С., Бірюкова Т. В. Прикладна спрямованість вивчення вищої математики здобувачами фахової передвищої освіти. Вісник університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія». 2024. № 1 (27). С. 133–146. DOI: [10.32342/2522-4115-2024-1-27-15](https://doi.org/10.32342/2522-4115-2024-1-27-15).

13. Мехед О. Б. Особливості застосування математичних знань майбутніми фахівцями галузей біології та охорони здоров'я у закладі вищої освіти. Проблеми та перспективи розвитку природничої освітньої галузі. 2024. С. 126–127.

14. Галицька-Дідух Т., Романюк В., Задорожня Т. Використання штучного інтелекту в дистанційному навчанні: психолого-педагогічні умови. Педагогічні інновації: ідеї, реалії, перспективи. 2024. № 5(39). С. 126–142. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2024-5\(39\)-126-142](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2024-5(39)-126-142).

15. Пухно С. В. Самостійна науково-дослідна робота студентів закладів вищої освіти як складова процесу формування психологічної культури майбутнього педагога. Фізико-математична освіта. 2018. Вип. 2(16). С. 102–106. DOI: <https://doi.org/10.31110/2413-1571-2018-016-2-019>.

16. Ройко Л. Л. Прикладні задачі як один із засобів формування професійних компетентностей у студентів-екологів при вивченні вищої математики. Теорія і практика сучасної науки та освіти: матеріали XIII Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 29-30 вересн. 2024 р.). Львів : Львівський науковий форум, 2024. С. 34-36.

17. Костенко Г. І. Формування математичної компетентності у студентів економічних спеціальностей. Актуальні проблеми в системі освіти: загальноосвітній навчальний заклад – передвузівська підготовка – заклад вищої освіти. 2021. № 1. С. 276–284. DOI: <https://doi.org/10.18372/2786-5487.1.15854>.

18. Потапова О. М., Олексенко В. М., Петрина Я. Д. Сучасні підходи до викладання математичних дисциплін у вищій школі. Інноваційна педагогіка. 2025. № 79 (2). С. 154–160. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2025/79.2.30>.

References

1. Dhubasenyk, O. A. (Ed.). (2024). *Diialnisi zasady pidhotovky maibutnikh kompetentnykh fakhivtsiv v umovakh suchasnykh vyklykiv: monohrafiia* [Activity-based principles of training future competent specialists in the context of modern challenges: monograph]. Zhytomyr: Vydavnytstvo ZhDU im. I. Franka.

2. Kuznetsova, H. A. (2024). *Pedahohichni umovy formuvannia bazovoi profesiinoi kompetentnosti maibutnikh inzheneriv u protsesi matematychnoi pidhotovky u ZVO* [Pedagogical conditions for the formation of basic professional competence of future engineers in the process of mathematical training in higher education institutions]. *Teoriia i praktyka upravlinnia sotsialnymy systemamy*, 4, 79–92.

3. Mkrtychian, O., Androshchuk, I., Fomina, L., Kuityuklu, M., Demyd, O. (2024). *Zastosuvannia problemnoho navchannia v protsesi vykladannia profesiino-oriietovanykh dystsyplin* [Problem-based learning in the process of teaching professionally-oriented disciplines]. *Osvitnii vymir*, 12(46), 623–633. [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2024-12\(46\)-623-633](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2024-12(46)-623-633)

4. Mykhailychenko, V. M., Hren, L. S. (2024). *Strukturnyi analiz samosvidomosti studentiv ta yii rol u protsesi profesiino-osobystisnoho samorozvytku* [Structural analysis of students' self-awareness and its role in the process of professional-personal self-development]. *Teoriia i praktyka upravlinnia sotsialnymy systemamy*, 4, 15–24. <https://doi.org/10.20998/2078-7782.2024.4.02>

5. Dehtiarova, H. S., Koziar, M. M., Matiikiv, I. M., Rudenko, L. A., Shydelko, A. V. (Eds.). (2012). *Psykhologichni aspekty profesiinoi pidhotovky konkurentozdatnykh fakhivtsiv: monohrafiia* [Psychological aspects of professional training of competitive specialists: monograph]. Kyiv.

6. Nehuliaieva, A. (2023). *Psykhologichni chynnyky formuvannia matematychnoi kompetentnosti yak kliuchovoi v navchanni anhliskoi movy* [Psychological factors of mathematical competence formation as a key in English language learning]. *Ukrainskyi pedahohichniy zhurnal*, 4, 131–136. <https://doi.org/10.32405/2411-1317-2023-4-131-136>

7. Buhra, A. V. (2015). *Psykhologo-pedahohichni osoblyvosti samostiinoi navchalnoi diialnosti studentiv u protsesi vyvchennia matematychnykh dystsyplin* [Psychological and pedagogical features of students' independent learning in the process of studying mathematical disciplines]. *Educational Dimension*, 45, 276–284. <https://doi.org/10.31812/educdim.v45i0.2633>

8. Lonchak, O. (2024). *Profilne navchannia yak praktychna realizatsiia indyvidualizatsii osvითnoy traiektorii* [Profile education as practical implementation of the individualization of educational trajectory]. *Osvitnii vymir*, 12(46), 537–548. [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2024-12\(46\)-537-548](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2024-12(46)-537-548)

9. Kovalchuk, M. B. (2020). Profesiina spriamovanist navchannia matematyky yak intehtratsiina osnova fakhovoi pidhotovky studentiv inzhenernykh spetsialnosti: monohrafiia [Professional orientation of mathematics education as an integrative basis of engineering students' training: monograph]. Vinnytsia: VNTU.

10. Sukach, T. M., Yarovi, I. M. (2019). Formuvannia profesiinykh kompetentnosti zdobuvachiv vyshchoi ta peredvyshchoi osvity zasobamy matematyky [Formation of professional competencies of higher and pre-higher education students through mathematics]. Pedagogichnyi almanakh, 2(18), 33–38. <https://doi.org/10.32342/2522-4115-2019-2-18-33>

11. Biriukova, T. V., Sukach, T. M., Chuikov, A. S. (2021). Formuvannia profesiinykh kompetentnosti zdobuvachiv vyshchoi ta peredvyshchoi osvity zasobamy dyferentsialnoho chyslennia [Formation of professional competencies of higher and pre-higher education applicants by means of differential calculus]. Perspektyvy ta innovatsii nauky, 4(4), 61–72. [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2021-4\(4\)-61-72](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2021-4(4)-61-72)

12. Sukach, T. M., Chuikov, A. S., Biriukova, T. V. (2024). Prykladna spriamovanist vyvchennia vyshchoi matematyky zdobuvachamy fakhovoi peredvyshchoi osvity [Applied orientation of studying higher mathematics by applicants of professional pre-higher education]. Visnyk universytetu imeni Alfreda Nobelia. Seriya: Pedagogika i psikhohiia, 1(27), 133–146. <https://doi.org/10.32342/2522-4115-2024-1-27-15>

13. Mekhed, O. B. (2024). Osoblyvosti zastosuvannia matematychnykh znan maibutnimy fakhivtsiamy haluzei biolohii ta okhorony zdorovia u zakladi vyshchoi osvity [Application of mathematical knowledge by future specialists in biology and healthcare]. Problemy ta perspektyvy rozvytku pryrodnychoi osvitoi, 126–127.

14. Halytska-Didukh, T., Romaniuk, V., Zadorozhnia, T. (2024). Vykorystannia shtuchnoho intelektu v dystantsiinomu navchanni: psikhologo-pedahohichni umovy [Use of artificial intelligence in distance learning: psychological and pedagogical conditions]. Pedagogichni innovatsii: idei, realii, perspektyvy, 5(39), 126–142. [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2024-5\(39\)-126-142](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2024-5(39)-126-142)

15. Pukhno, S. V. (2018). Samostiina naukovo-doslidna robota studentiv zakladiv vyshchoi osvity yak skladova protsesu formuvannia psikhologichnoi kultury maibutnoho pedahoha [Independent research work of students in higher education institutions as a component of forming the psychological culture of future teachers]. Fyzyko-matematychna osvita, 2(16), 102–106. <https://doi.org/10.31110/2413-1571-2018-016-2-019>

16. Roiko, L. L. (2024). Prykladni zadachi yak odyn iz zasobiv formuvannia profesiinykh kompetentnosti u studentiv-ekolohiv pry vyvchenni vyshchoi matematyky [Applied tasks as a means of forming professional competencies in environmental students during the study of higher mathematics]. Teoriia i praktyka suchasnoi nauky ta osvity: materialy XIII Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (Lviv, Sept. 29–30, 2024), 34–36.

17. Kostenko, H. I. (2021). Formuvannia matematychnoi kompetentnosti u studentiv ekonomichnykh spetsialnosti [Formation of mathematical competence in students of economic specialities]. Aktualni problemy v systemi osvity: zahalnoosvitnii navchalnyi zaklad – peredvuzivska pidhotovka – zaklad vyshchoi osvity, 1, 276–284. <https://doi.org/10.18372/2786-5487.1.15854>

18. Potapova, O. M., Oleksenko, V. M., Petryna, Ya. D. (2025). Suchasni pidkhody do vykladannia matematychnykh dystsyplin u vyshchii shkoli [Modern approaches to teaching mathematical disciplines in higher education]. Innovatsiina pedagogika, 79(2), 154–160. <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2025/79.2.30>

УДК: 364-787.522-057.36]:[159.9:612.821]

Дашко Ірина Миколаївна

доктор економічних наук, професор
професор кафедри управління персоналом і маркетингу
Запорізький національний університет, Україна

Dashko Iryna

Doctor of Economic Sciences, Professor
Professor of the Department of Human Resources and Marketing
Zaporizhzhia National University, Ukraine
ORCID: 0000-0001-5784-4237

Михайліченко Любомир Володимирович

здобувач третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти
з галузі знань 05 «Соціальні та поведінкові науки» за спеціальністю 051 Економіка
Запорізький національний університет, Україна

Mykhailichenko Lubomir

applicant for the third (educational and scientific) level of higher education
in the field of knowledge 05 Social and Behavioral Sciences, specialty 051 Economics
Zaporizhzhia National University, Ukraine
ORCID: 0000-0003-3545-0805

[https://doi.org/10.60022/3\(1\)-4GF](https://doi.org/10.60022/3(1)-4GF)

АДАПТАЦІЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ПІСЛЯ ПОВЕРНЕННЯ ІЗ ЗОНИ БОЙОВИХ ДІЙ: ПСИХОЛОГІЧНІ ТРУДНОЩІ ТА ПІДТРИМКА ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

ADAPTATION OF SERVICEMEN AFTER RETURNING FROM THE COMBAT ZONE: PSYCHOLOGICAL DIFFICULTIES AND SUPPORT FOR SERVICEMEN

Анотація. У статті проаналізовано основні психологічні труднощі, з якими стикаються українські військовослужбовці після повернення із зони бойових дій. Наголошено на необхідності створення комплексної системи підтримки, яка включає психологічне консультування, соціальну адаптацію та реінтеграцію в цивільне життя. Визначено основні психічні розлади та бар'єри, які ускладнюють процес повернення до нормального життя, і запропоновано шляхи їх подолання.

Вступ. Війна глибоко впливає на психіку військовослужбовців, змінюючи їхнє емоційне сприйняття та поведінку. Повернення до мирного життя часто супроводжується стресом, депресією, ПТСР, а також соціальною ізоляцією. Психологічна реабілітація та підтримка з боку суспільства й близьких є ключовими чинниками у цьому процесі.

Мета. Дослідити особливості психологічного стану українських військовослужбовців після повернення із зони бойових дій та розробити елементи ефективної системи реінтеграції.

Матеріали і методи. Джерельна база складається з праць зарубіжних та українських дослідників. Застосовано методи спостереження, аналізу, узагальнення, статистичного оброблення даних та анкетування 100 військовослужбовців, що проходили реабілітацію.

Результати. Виявлено, що більшість військових страждають від тривожності, депресії, безсоння, агресії, відчуття провини, а також соціальної ізоляції. Запропоновано комплексну систему підтримки, яка включає психологічну терапію, групи взаємодопомоги, підтримку сім'ї, програми працевлаштування, фізичну й духовну реабілітацію. Наголошено на важливості міждисциплінарного підходу та медико-психологічної реабілітації.

Перспективи. Подальше дослідження теми передбачає розробку національної програми

психологічної реабілітації з урахуванням українського контексту війни, міжгалузевої співпраці та інституціональної підтримки.

Ключові слова: адаптація, психологічний стан, підтримка, труднощі, ментальне здоров'я, військовослужбовець, реінтеграція.

Abstract. The article analyzes the main psychological difficulties faced by Ukrainian servicemen after returning from the combat zone. The author emphasizes the need to create a comprehensive support system that includes psychological counseling, social adaptation and reintegration into civilian life. The main mental disorders and barriers that complicate the process of returning to normal life are identified, and ways to overcome them are proposed.

Introduction. War deeply affects the psyche of military personnel, changing their emotional perception and behavior. Returning to civilian life is often accompanied by stress, depression, PTSD, and social isolation. Psychological rehabilitation and support from society and loved ones are key factors in this process.

Objective. To investigate the peculiarities of the psychological state of Ukrainian servicemen after returning from the combat zone and to develop elements of an effective reintegration system.

Materials and Methods. The source base consists of the works of foreign and Ukrainian researchers. The methods used were observation, analysis, generalization, statistical data processing and questionnaires of 100 rehabilitated servicemen.

Results. It was found that most military personnel suffer from anxiety, depression, insomnia, aggression, guilt, and social isolation. A comprehensive support system is proposed, which includes psychological therapy, mutual support groups, family support, employment programs, physical education, and

Keywords: adaptation, psychological state, support, difficulties, mental health, serviceman, reintegration.

Постановка проблеми. Війна та масштабні бойові дії є одним із найбільш вагоміших факторів впливу на емоційний стан військових, які є її ключовими учасниками, адже вони стикаються зі своїми найбільшими страхами, які інколи ламають їхнє психологічне здоров'я, що відображається на психологічному стані військового вже після повернення до нормального життя та своїх рідних. Емоційно важко адаптуватись до звичних умов, які були до війни, адже порушено не тільки психологічний стан, але й ментальне здоров'я, що блокує сприйняття звичного режиму та переключаю його на події з минулого. Саме тому вкрай важливим є створити сприятливе середовище для адаптації військових та їхнього поступового повернення до звичайного життя, яке було до війни. Особливо необхідно це зробити в Україні, тому що військовими є колишні програмісти, водії та інші люди, які ніколи не тримали зброї в руках не вбивали. З адаптацією такої категорії «нових військових» потрібен унікальний підхід не тільки зі сторони професійних реабілітологів чи психологів, але й сім'ї, родичів та друзів, які мають стати ключовою опорою у повернення військовослужбовця до звичного його життя. Саме тому дослідження процесу адаптації військовослужбовців після повернення із зони бойових дій є актуальною темою для більш глибокого аналізу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження питання адаптації військовослужбовців після повернення із зони бойових дій були здійснені наступними науковцями та дослідниками, такими як: Бреннер, Л. А., Хомаїфар, Ст І., Адлер, Л. Є., Вольфман, Ж. Х., Кемп, Ж., Матарачцо, Ст Ст. [1], Сайер, Н. А., Ноорвалоочі, С., Фразір, П., Карлсон, К., Гравели, А., Мордоч, М. [6], Таніелян, Т., Яйкокс, Л. Х. [8] та іншими.

Мета статті. Дослідити основні труднощі реабілітації військових та навести елементи комплексної системи їх підтримки після повернення із зони бойових дій.

Виклад основного матеріалу. Українське суспільство зіткнулося з реальністю війни та її жахливими наслідками, що накладає відбиток в першу чергу на людей, які брали участь у бойових діях. Станом на 1 січня 2025 року в Україні понад 1 мільйон військовослужбовців, які забезпечують діяльність сектору безпеки і оборони країни, велика частина яких брала участь у боях, втрачала бойових побратимів та проривалася з ворожого оточення, а відтак отримала як фізичні, так і психологічні травми [1].

Слід відзначити, що наслідком бойових дій може бути інвалідність, яка часто призводить до безробіття, депресії, втрати мотивації, посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) та інші ментальні захворювання [2]. Військові дії є одним з найбільших стресів для людського організму, який в більшості випадків створює низку серйозних проблем із ментальним здоров'ям.

Повернення до звичайного світу, без вибухів, стрілянини та передчасної смерті є свого роду стресом для військового, який звик до всього цього, перебуваючи на фронті. Саме тому основним із

головних завдань будь-якого суспільства, яке зустрічає своїх солдатів з війни являється забезпечення їм належної психологічної реабілітації. При відсутності належної реабілітації військовий може отримати значні психологічні зрушення, які впливатимуть на його подальше життя [3]. Найбільш поширені проблеми психічного здоров'я, з якими стикаються військові, які повернулись із зони бойових дій наведено на рис. 1.

Рис. 1. Структура психологічних проблем українських військовослужбовців, які проходять реабілітаційних період, %
Джерело: сформовано авторами

Для визначення даних проблем було проведено усне опитування серед 100 військових, які повернулись із війни на реабілітацію. Аналізуючи власні спостереження, слід відзначити, що 96% військових мають тривожний стан та відчувають певний неспокій, що впливає і на те, чому 67% мають депресивний стан, адже у бойових діях вони втрачали своїх побратимів, бачили «ту сторону» війни, яка несе в собі розруху та крах життів людей, що не так просто та легко забути. Також 78% відчувають страх, який пов'язаний з тим, що ворог може принести шкоду їхнім рідним чи друзям, що може перерости в безсонню та істерію, яка власне теж спостерігається у частини військовослужбовців. Тому завданням реабілітаційних центрів та кваліфікованих психологів є у зменшення тиску даних проблем на ментальне здоров'я військових, адже якщо не виявити дані проблеми на ранніх стадіях, в майбутньому це може зашкодити соціальні адаптації та власне сприйняттю світу без війни.

Аналізуючи військову психологію та дослідження вчених у цьому напрямку слід визначити основні психологічні труднощі, з якими стикаються військові, після їхнього повернення до мирного життя (табл. 1).

Таблиця 1

Характеристика ключових психологічних труднощів військових після повернення із зони бойових дій

Труднощі	Характеристика
Посттравматичний стресовий розлад	Багато військовослужбовців, які повертаються із зони бойових дій, страждають на ПТСР, який характеризується нав'язливими спогадами, нічними жахіттями та підвищеною тривожністю. Ці симптоми можуть порушувати повсякденне життя і призводити до емоційного розладу, що ускладнює військових в суспільстві.
Депресія та тривога	Стрес від бойових дій, втрата побратима і перехід від середовища з високим вмістом адреналіну до більш приземленого цивільного життя можуть сприяти виникненню депресії та тривожних розладів. Військові, які проходять адаптаційний період можуть відчувати постійне відчуття смутку, брак мотивації або надмірне занепокоєння щодо свого майбутнього.
Відчуття провини	Військові, які втратили побратимів у бою, часто борються з почуттям провини через те, що трапилось та певною мірою навіть звинувачують себе і цьому, що призводить до почуття негідності, самозвинувачення та емоційного розладу.
Гнів та агресія	Вплив насильства та бойових дій може призвести до того, що деяким військовим буде важко контролювати гнів та агресію. Вони можуть мати проблеми з адаптацією до цивільного життя, що може призвести до конфліктів в особистих стосунках та на роботі.

Продовження таблиці 1

Зловживання психоактивними речовинами	Певна частина військових після повернення до звичного життя починають зловживати алкоголем або наркотиками як свого роду порятунку у подоланні психологічного стресу. Власне зловживання такими речовинами може ще більше ускладнити їхню реінтеграцію і негативно вплинути на формування стосунків та пошук роботи.
Соціальна ізоляція та проблеми у стосунках	Багато військових, які повертаються з зони бойових дій відчувають себе відірваними від друзів та близьких родичів, які можуть не розуміти їхніх переживань, що в підсумку може спричинити соціальну ізоляцію, самотність та проблем у підтримці особистих стосунків.

Джерело: [4-6]

Отже, наведені психологічні труднощі є одними із найбільш впливових чинників, які перешкоджають процес адаптації військового до нормального життя, що може мати негативні наслідки як для самого військового так і для членів його сім'ї, друзів чи колег по роботі. Адже присутність ментального розладу спричиняє порушення сприйняття світу з точки зору нормальності, тобто звичні слова та дії сторонніх людей чи навіть близьких, військовий може сприймати як загрозу та провокацію, що в підсумку може призвести до значних проблем на неможливості знайти своє місце.

Слід відзначити, що психофізіологічні розлади в умовах військових дій значною мірою зумовлені бойовим стресом, який є дестабілізуючим фактором, що обмежує функціональні резерви організму та підвищує ризик дезінтеграції психічної діяльності, а отже, може призвести до бойових стресових розладів. Тому, військові, які перебували у зоні активних бойових дій переживають постійну втому, що знижує їхню фізичну активність й це негативно впливає на всі психічні та психофізіологічні процеси. Коли ця втома не компенсується відпочинком, вона має властивість накопичуватися і досягати критичного рівня, що може порушувати психологічний стан військового та мати для нього критичні наслідки [7].

Не менш важливим при поверненні військового до мирного життя є виявлення наявності бойової психічно травми, під якою розуміють психічні розлади та захворювання. Саме така травма може призвести до повної втрати бажання продовжувати своє життя, що супроводжуватиметься нав'язливий ідеями щодо заподіяння собі шкоди. Участь у військових подіях є потужним стресом, який призводить до функціональних порушень організму, розвитку соматичних захворювань та виникнення патологічних реакцій. На сьогодні не існує єдиних методологічних підходів до організації медичної, психологічної, професійної та соціальної реабілітації військових, які будуть загальноприйнятими для всіх, проте є певні напрямки та дії, які доцільно прийняти для повернення військового до нормального життя [8].

В табл. 2 охарактеризовано ключові елементи комплексної системи підтримки військових, які повернулися із зони бойових дій.

Таблиця 2

Характеристика елементів комплексної системи підтримки військових після повернення із зони бойових дій

Елемент	Характеристика
Психологічне консультування та терапія	Професійна терапія, включаючи когнітивно-поведінкову терапію та експозиційну терапію, довела свою ефективність у лікуванні ПТСР, депресії та тривоги у ветеранів. Консультаційні послуги забезпечують безпечний простір для військових, де вони можуть обміркувати свій досвід і розробити стратегії подолання труднощів.
Групи взаємопідтримки	Такі групи складаються з інших військових, що є унікальним і безцінним джерелом розуміння та підтримки. Участь в таких групах допомагає солдатам поділитися своєю боротьбою з тими, хто пройшов через подібні випробування, зменшуючи відчуття ізоляції.
Підтримка сім'ї та друзів	Міцні сімейні зв'язки та підтримка друзів відіграють вирішальну роль в успішній реінтеграції ветерана. Сім'ї та друзі військових повинні бути поінформовані про психологічний вплив бойових дій і навчені тому, як надавати їм емоційну підтримку після повернення з війни.
Програми працевлаштування та перекваліфікації	Багато військових після повернення додому намагаються знайти роботу, яка б відповідала їхнім навичкам і досвіду. Програми перепрофілювання, включаючи професійну підготовку та послуги з працевлаштування, що допомагає військовим, які повернулися, реінтегруватися в професію і знайти повноцінну роботу.
Програми у справах ветеранів	Урядові та неурядові організації пропонують солдатам, які повертаються з війни різноманітні послуги, в тому числі фінансову допомогу, житлові програми та медичні послуги, що може значно полегшити перехідний період.
Фізичне та духовне відновлення	Заняття фізичними вправами, такими як спорт, медитація та відпочинок на свіжому повітрі, допоможе покращити психічне самопочуття. Також слід відмітити, що програми з арт-терапії та іпотерапії сприяють емоційному зціленню та відновленню військового.

Джерело: [9-11]

Отже, застосування даних елементів по підтримці військового після його повернення із зони військових дій допоможе йому якнайшвидше реінтегруватися до свого звичного життя, яке було в нього до початку його участі у війні.

Слід також зазначити, що для реабілітації військових доцільно використовувати медико-психологічну реабілітацію, яка спрямована на особистість військовослужбовця, його самооцінку, комунікативні навички, потреби, психологічні механізми компенсації та захисту. Особливістю даної методики в контексті реабілітації військового полягає у відновленні як фізичної та і ментальної його працездатності при поверненні до мирного життя.

В підсумку дослідження доцільно ствердити, що комплекс заходів адаптації військовослужбовцям має надавати йому можливість висловити власні переживання, бути почутим найближчим оточенням і суспільством в цілому та прийняти нову соціальну роль через реінтеграцію в суспільство. Саме для досягнення цієї мети важливим є подолання стереотипів щодо психологічного відновлення, які чомусь сприймаються як ознака слабкості, а не як бажання бути здоровим не тільки фізично, але й ментально.

Висновки. Аналізуючи статтю, слід відмітити, що в більшості випадків процес адаптації військовослужбовців, які повертаються із зони бойових дій, сповнений викликів, особливо в контексті психологічного благополуччя. Саме тому розуміння труднощів, з якими вони стикаються, та надання структурованих систем підтримки є вирішальними для їхньої успішної реінтеграції в цивільне життя. Завдяки належній психіатричній допомозі, соціальній підтримці та можливостям працевлаштування колишні військові зможуть знайти своє місце в соціумі та повернутись до звичного життя. Вкрай важливим є і те, що суспільство має визнати їхні жертви і забезпечити їм необхідну допомогу, щоб військові могли жити повноцінним життям після закінчення бойових дій.

Список використаних джерел

1. Brenner L. A., Homaifar B. Y., Adler L. E., Wolfman J. H., Kemp J., Matarazzo B. B. Suicidality and veterans with a history of traumatic brain injury: Precipitating and protective factors. *Rehabilitation Psychology*, 2009. 54(4), 390–397. URL: <https://doi.org/10.1037/a0017802> (дата звернення 24.03.2025)
2. Friedman M. J. Finalizing PTSD in DSM-5: Getting here from there and where to go next. *Journal of Traumatic Stress*, 26(5), 2013. 548–556. URL: <https://doi.org/10.1002/jts.21840> (дата звернення 24.03.2025)
3. Hoge C. W., Castro C. A., Messer S. C., McGurk D., Cotting D. I., Koffman R. L. Combat duty in Iraq and Afghanistan, mental health problems, and barriers to care. *New England Journal of Medicine*, 2004. 351(1), 13–22. URL: <https://doi.org/10.1056/NEJMoa040603> (дата звернення 24.03.2025)
4. American Psychological Association. *Publication manual of the American Psychological Association* (7th ed.). American Psychological Association. 2020.
5. Institute of Medicine. *Preventing psychological disorders in service members and their families: An assessment of programs*. National Academies Press. 2014.
6. Sayer N. A., Noorbaloochi S., Frazier P., Carlson K., Gravely A., Murdoch M. Reintegration problems and treatment interests among Iraq and Afghanistan combat veterans receiving VA medical care. *Psychiatric Services*, 2010. 61(6), 589–597. URL: <https://doi.org/10.1176/ps.2010.61.6.589> (дата звернення 27.03.2025)
7. Shay J. *Odysseus in America: Combat trauma and the trials of homecoming*. Scribner. 2002.
8. Tanielian T., Jaycox L. H. (Eds.). *Invisible wounds of war: Psychological and cognitive injuries, their consequences, and services to assist recovery*. RAND Corporation. 2008.
9. Perito R., Wain H. *Care of Combat-Injured Service Members*. *Care of Military Service Members, Veterans, and Their Families*. 2002. URL: <https://doi.org/10.1176/appi.books.9781585625161.sc08> (дата звернення 02.03.2025)
10. Reisman M. PTSD Treatment for Veterans: What's Working, What's New, and What's Next. *P & T: a peer-reviewed journal for formulary management*, 2016. 41(10), 623–634. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5047000/> (дата звернення 02.03.2025)
11. Solomon Z. From the Frontline to the Homefront: The Experience of Israeli Veterans, *Frontiers in Psychiatry*, 11. 2020. URL: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsy.2020.589391/full> (дата звернення 02.03.2025)
12. Арабаджи Ю. І., Дашко І. М. Психологічні особливості мотивації трудової діяльності. *Ефективна економіка*. 2014. No 4. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2951> (дата звернення: 02.03.2025)
13. Дашко І. М., Михайліченко Л. В. Розвиток персоналу як найважливіший ресурс управління в Збройних силах України. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. Серія: «Економічні науки», 2023. № 3. DOI: <https://doi.org/10.25313/2520-2294-2023-3-8653>. URL:

<https://www.inter-nauka.com/uploads/public/16793127456647.pdf> (дата звернення: 02.03.2025).

References

1. Brenner L. A., Homaifar B. Y., Adler L. E., Wolfman J. H., Kemp J. and Matarazzo B. B. (2009). Suicidality and veterans with a history of traumatic brain injury: Precipitating and protective factors. *Rehabilitation Psychology*, 54(4), 390–397. Available at: <https://doi.org/10.1037/a0017802> (Accessed: 24.03.2025) (in English).
2. Friedman M. J. (2013). Finalizing PTSD in DSM-5: Getting here from there and where to go next. *Journal of Traumatic Stress*, 26(5), 548–556. Available at: <https://doi.org/10.1002/jts.21840> (Accessed: 24.03.2025) (in English).
3. Hoge C. W., Castro C. A., Messer S. C., McGurk D., Cotting D. I. and Koffman R. L. (2004). Combat duty in Iraq and Afghanistan, mental health problems, and barriers to care. *New England Journal of Medicine*, 351(1), 13–22. Available at: <https://doi.org/10.1056/NEJMoa040603> (Accessed: 24.03.2025) (in English).
4. American Psychological Association (2020). *Publication manual of the American Psychological Association* (7th ed.). American Psychological Association. (in English).
5. Institute of Medicine (2014). *Preventing psychological disorders in service members and their families: An assessment of programs*. National Academies Press. (in English).
6. Reintegration problems and treatment interests among Iraq and Afghanistan combat veterans receiving VA medical care. *Psychiatric Services*, 61(6), 589–597. Available at: <https://doi.org/10.1176/ps.2010.61.6.589> (Accessed: 27.03.2025) (in English).
7. Shay J. (2002). *Odyseus in America: Combat trauma and the trials of homecoming*. Scribner. (in English).
8. Tanielian T., and Jaycox L. H. (Eds.) (2008). *Invisible wounds of war: Psychological and cognitive injuries, their consequences, and services to assist recovery*. RAND Corporation. (in English).
9. Perito R. and Wain H. (2022). *Care of Combat-Injured Service Members. Care of Military Service Members, Veterans, and Their Families*. Available at: <https://doi.org/10.1176/appi.books.9781585625161.sc08> (Accessed: 02.03.2025) (in English).
10. Reisman M. (2016). PTSD Treatment for Veterans: What’s Working, What’s New, and What’s Next. *P & T: a peer-reviewed journal for formulary management*, 41(10), 623–634. Available at: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5047000/> (Accessed: 02.03.2025) (in English).
11. Solomon Z. (2020). From the Frontline to the Homefront: The Experience of Israeli Veterans, *Frontiers in Psychiatry*, 11. Available at: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsy.2020.589391/full> (Accessed: 02.03.2025) (in English).
12. Arabadzy Yu. I. and Dashko I. M. (2014). *Psykhologichni osoblyvosti motyvatsii trudovoi diialnosti* [Psychological features of labor motivation]. *Efficient economy*. Vol. 4. Available at: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2951> (Accessed: 02.03.2025) (in Ukrainian).
13. Dashko I. M. and Mykhailichenko L. V. (2023). *Rozvytok personalu yak naivazhlyvishyi resurs upravlinnia v Zbroinykh sylakh Ukrainy* [Personnel Development as the Most Important Management Resource in the Armed Forces of Ukraine]. *International scientific journal “Internauka”*. Series: “Economic Sciences”. No 3. DOI: <https://doi.org/10.25313/2520-2294-2023-3-8653>. Available at: <https://www.inter-nauka.com/uploads/public/16793127456647.pdf> (Accessed: 02.03.2025) (in Ukrainian).

УДК 159.96:316.6

Рисинець Тетяна Петрівна

кандидат психологічних наук, доцент
завідувач кафедри педагогіки та психології
Вінницький національний медичний університет ім. М. І. Пирогова, Україна

Rysynets Tetiana

Candidate of Psychological Science, Associate Professor
head of the Department of Pedagogy and Psychology
National Pirogov Memorial Medical University, Ukraine
ORCID: 0000-0001-5855-6106

Потоцька Ірина Сергіївна

кандидат психологічних наук, доцент
доцент кафедри педагогіки та психології
Вінницький національний медичний університет ім. М. І. Пирогова, Україна

Potoska Iryna

Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Pedagogy and Psychology
National Pirogov Memorial Medical University, Ukraine
ORCID: 0000-0001-7723-9587

Лісовий Микола Іванович

кандидат педагогічних наук, доцент
доцент кафедри педагогіки та психології
Вінницький національний медичний університет ім. М. І. Пирогова, Україна,

Lisovyi Mykola

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor
Associate Professor of the Department of Pedagogy and Psychology
National Pirogov Memorial Medical University, Ukraine
ORCID: 0009-0008-1304-4922

Костенко Наталія Іванівна

кандидат педагогічних наук, доцент
доцент кафедри педагогіки та психології
Вінницький національний медичний університет ім. М. І. Пирогова, Україна

Kostenko Natalia

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor
Associate Professor of the Department of Pedagogy and Psychology
National Pirogov Memorial Medical University, Ukraine
ORCID: 0000-0002-6810-9104

[https://doi.org/10.60022/3\(1\)-5GF](https://doi.org/10.60022/3(1)-5GF)

РОЛЬ МОЛОДІЖНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ І СПІЛКУВАННЯ В ПОДОЛАННІ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕПРИВАЦІЇ У КОНТЕКСТІ ВОЄННОГО СТАНУ

THE ROLE OF YOUTH ORGANISATIONS AND COMMUNICATION IN OVERCOMING SOCIAL DEPRIVATION IN THE CONTEXT OF MARTIAL LAW

***Анотація.** У статті досліджується вплив молодіжного волонтерства, спілкування як інструменту подолання соціальної депривації серед підлітків в умовах воєнного стану. Розглянуто*

психологічні наслідки травматичного досвіду, зокрема втрата базової безпеки, соціального визнання та стабільних міжособистісних зв'язків. Зазначено, що участь у волонтерській діяльності, міжособисте спілкування сприяють відновленню довіри до соціального середовища, формуванню просоціальної поведінки, розвитку емоційної стійкості та зміцненню ідентичності. Аналіз ґрунтується на теоріях соціального навчання та соціальної ідентичності, що дозволяє глибше зрозуміти роль підліткових груп у процесах ресоціалізації. Наголошено на значущості молодіжних організацій, спілкування як середовища, здатного компенсувати втрату соціального капіталу та сприяти позитивній психосоціальній адаптації вразливих категорій молоді. Отримані висновки мають практичне значення для розробки психоедукаційних програм підтримки підлітків у кризових умовах.

Ключові слова: соціальна депривація, ділове спілкування, волонтерство, адаптація, молодіжні організації, соціальна інтеграція, воєнний стан.

Abstract. The article examines the impact of youth volunteering and communication as a tool for overcoming social deprivation among adolescents under martial law. The psychological consequences of traumatic experiences, in particular, the loss of basic security, social recognition and stable interpersonal relationships, are considered. It is noted that participation in volunteer activities and interpersonal communication contribute to the restoration of trust in the social environment, the formation of prosocial behaviour, the development of emotional stability and the strengthening of identity. The analysis is based on the theories of social learning and social identity, which allows for a deeper understanding of the role of adolescent groups in the processes of resocialisation. The importance of youth organisations and communication as an environment that can compensate for the loss of social capital and promote positive psychosocial adaptation of vulnerable youth is emphasised. The findings are of practical importance for the development of psychoeducational programmes to support adolescents in crisis.

Keywords: social deprivation, business communication, volunteering, adaptation, youth organizations, social integration, martial law.

Постановка проблеми. Вплив воєнних дій на соціалізацію молоді є актуальною проблемою сьогодення. Українські діти стикнулись із жорстокими наслідками війни та поширенням феномену соціальної депривації, яка несе за собою негайні стресові реакції на будь-який вид контактів, підвищений ризик соціальної тривоги, дистрес від розлучення з батьками, панічний страх контакту поза межами мікросоціальних зв'язків і страх за особисту та сімейну безпеку. Таким чином, досвід, який діти переживають під час воєнних дій, різко контрастує з їхніми потребами в розвитку соціальних контактів та їхнім правом зростати у фізично та емоційно безпечному й передбачуваному середовищі. Для дітей особливо негативні наслідки воєнної травми не обмежуються конкретними діагнозами психічного здоров'я, а включають широкий і багатогранний набір наслідків для розвитку, які погіршують соціальні стосунки, самооцінку та загальну задоволеність життям.

Участь у молодіжних організаціях, міжособистісне, групове спілкування в них пов'язують із низкою позитивних психологічних наслідків для майбутніх волонтерів. Позитивні результати досліджуються не лише з точки зору психічного та загального фізичного здоров'я, але й із точки зору зміцнення соціальних зв'язків, що призводить до ефективної соціальної інтеграції як в реальний теперішній час, так і в майбутньому.

Психічне здоров'я дітей-волонтерів із травматичним досвідом соціальної депривації в молодіжних організаціях та їх психосоціальні відносини в колективі з іншими дітьми, які постраждали від війни, повинні бути багаторівневими, спеціально спрямованими на соціальні потреби, враховувати травматичний досвід та мати орієнтир на сильні сторони колективного розвитку та емоційної стійкості.

Негайні підтримувальні втручання повинні зосереджуватися на забезпеченні базових контактів, спілкування з однолітками та врахуванні емоційних ресурсів дитини, щоб допомогти їй відновити як зовнішню, так і внутрішню безпеку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загалом, психологічні наслідки участі у молодіжних організаціях досліджувалися по всьому світу. Однак більшість досліджень зосереджувалися на обмеженому колі показників благополуччя. Найчастіше досліджувався позитивний вплив на такі змінні, як депресія, тривога, самооцінка та задоволеність життям [4, с. 115–131]. Соціальна депривація та її виміри, такі як відчуття самотності, порушене самоприйняття, втрата відчуття контакту з іншими тощо, рідко розглядалися в цьому контексті. Глобальні дослідження психологічних наслідків волонтерства часто зосереджувалися на літніх людях [5, с. 7], про молодіжні організації та дітей-волонтерів які беруть у них участь літератури на цей час недостатньо. Більшість досліджень використовували кількісні

методи [3, с. 41-43], що залишає мало можливостей для глибшого розуміння психологічних процесів, які можуть супроводжувати молодіжне волонтерство. Крім того, існує дуже мало досліджень, які б були довгострокові. Ці спостереження підкреслюють необхідність якісних досліджень у галузі дослідження молодіжних організацій.

З останніх досліджень психолого-педагогічного розуміння цієї проблеми можна виділити праці Тойтс та Хьюїт, що у своєму дослідженні зазначили, як волонтерство пов'язане зі значним підвищенням щастя, задоволеності життям, майстерності та фізичного здоров'я. Було відзначено, що волонтерство та благополуччя позитивно та взаємно впливають одне на одного [13, с. 13].

Майер та Штутцер, використовуючи дані масштабного опитування німецької соціально-економічної групи, також виявили взаємний зв'язок між волонтерством молоді та задоволеністю життям [1, с. 29-40].

Використовуючи дані трьох хвиль дослідження «Зміна життя американців», огляд Свінсона щодо волонтерства показав позитивний вплив на тривожність, депресію, самооцінку та фізичне здоров'я [11, с. 10-117]. Дасс-Брейлсфорд, Томлі та де Мендоса задокументували трансформаційний вплив волонтерства, використовуючи досвід волонтерів, які брали участь у ліквідації наслідків урагану Катріна в США [9, с. 62-71]. Щоб зрозуміти потенційну корисність волонтерства як заходу у сфері охорони здоров'я, Дженкінсон та ін. провели аналітичне дослідження. В їх дослідженнях спостерігалось зниження рівня депресії, покращення задоволеності життям та самопочуття, а також зниження рівня самогубств серед волонтерів [7, с. 7].

Мета статті. Проаналізувати роль молодіжних організацій і спілкування в подоланні соціальної депривації та її наслідків у контексті воєнних дій.

Виклад основного матеріалу. Досягнення в психологічно-педагогічних теоріях розвитку підлітків та позитивного розвитку соціалізації молоді значно розширили наше розуміння того, як програми та практики роботи з підлітками в молодіжних організаціях, спілкування можуть перешкоджати або покращувати розвиток їхніх соціальних взаємодій [8, с. 1-26].

У сучасній Україні молодіжні спілки є активним каналом залучення молодого покоління в соціально значущі практики та, зокрема, в політичну діяльність.

Отже, розглядаючи соціальний вплив однолітків як можливість для запобігання явищу соціальної депривації, яка може перемістити негативні траєкторії та допомогти підліткам повноцінно жити, ми вирішили виділити як приклад конструкт молодіжних організацій, феномен волонтерства, позитивне спілкування. Це впливові моделі процесів, що лежать в основі соціального впливу, з особливим акцентом на інтерналізацію соціальних норм, вбудованих у соціальне навчання та теорію соціальної ідентичності [6, с. 7-9].

З наукової точки зору виникнення і зміст громадських молодіжних організацій і рухів можна розглядати у фокусі наявних теорій відносно соціальної депривації, як фактора, що став першопричиною їх появи.

Схильність до соціальної депривації пов'язана з низкою негативних наслідків у підлітковому віці, таких як, наприклад, стрес або війна, які детермінують появу соціальної ізоляції. Однак, нові дані свідчать про роль однолітків у позитивній адаптації підлітків під час воєнних дій.

Вплив однолітків у психологічній літературі має переважно негативні конотації та привертає найбільшу увагу в контексті проблемної поведінки в підлітковому віці. Дійсно, наявні дослідження показали, що спілкування з сумнівною компанією може посилити дезадаптивну поведінку через процеси соціального підкріплення або «зараження однолітків» [2, с. 205-220]. Важливо, щоб соціальне навчання в молодіжних організаціях, постійне спілкування загалом посилювали нормативні, альтруїстичні та просоціальні настрої у сучасних підлітків. Це підкреслює переваги спілкування з адекватною компанією та доводить, що наслідування і соціальне підкріплення в контексті однолітків також можуть формувати позитивний розвиток.

Ми пов'язуємо волонтерську роботу молодіжних організацій як моделі соціального розвитку постраждалих дітей, які до них належать. Участь дітей у молодіжних організаціях з цього погляду показує, що підліток дуже пластичний та особливо орієнтований на соціальний світ, що може пояснювати підвищену сприйнятливості до соціальних впливів у цей період розвитку, а в разі їх відсутності провокувати гострі періоди ізоляції.

Молодіжні організації надають безпечний простір для спілкування, емоційної підтримки та взаємодії з однолітками, що позитивно впливає на психоемоційний стан учасників, а діяльність у молодіжних ініціативах сприяє розвитку комунікативних навичок, емпатії, соціальної відповідальності та здатності до співпраці. Крім того, участь у волонтерських проєктах формує в молоді відчуття власної значущості та здатності впливати на соціальні процеси, що позитивно позначається на рівні

самооцінки та мотивації до соціальної активності [10, с. 80–84].

Таким чином, молодіжні організації, спілкування виконують як профілактичну, так і корекційну функцію, сприяючи подоланню соціальної ізоляції, формуванню просоціальної поведінки та забезпеченню соціальної інтеграції підлітків. Вони є важливим ресурсом для адаптації молоді до складних життєвих обставин і реалізації потенціалу в контексті спільнотної взаємодії.

Аналізуючи основні принципи молодіжних організацій у контексті інклюзії соціально ізольованої частини дітей, постраждалих під час військових дій, ми виділили 6-факторну модель, яка дає змогу дітям знайти контакт та інтегруватись у соціум (табл. 1).

Таблиця 1

6-факторна модель соціальної інтеграції у громадську організацію

№	Назва пункту	Короткий зміст
1	Усі починають з одного й того ж місця	Усі учасники новачки, що сприяє створенню єдності, взаєморозуміння та зростанню поза зоною комфорту.
2	Ви будете в підтримувальному середовищі	Постійна підтримка від команди до, під час і після програми, що забезпечує впевненість і безпеку.
3	Можливості для спілкування	Спільні пригоди й робота сприяють розвитку командних навичок і нових знайомств у міжкультурному середовищі.
4	Вирішення конфліктів	Участь у програмі розвиває вміння долати труднощі та конфлікти, включаючи тугу за домом.
5	Час для роздумів	Щоденні рефлексії допомагають усвідомити власний прогрес, здобутий досвід і особистісні зміни.
6	Глобальна перспектива	Спілкування з іншими культурами формує ширший світогляд і глибше розуміння свого місця у світі.

Джерело: складено авторами

Розглянуті вище дослідження створюють обнадійливу основу для втручань. У сукупності ці втручання використовують процеси взаємодії з однолітками для зміни соціальних норм і згодом сприяють позитивним психосоціальним результатам.

Висновки. Проведене теоретичне дослідження дозволяє зробити низку важливих висновків щодо ролі молодіжного волонтерства, спілкування як ефективного засобу подолання соціальної депривації серед підлітків у контексті воєнних дій. Наслідки воєнних дій призводять до значного порушення соціалізації дітей і підлітків, спричиняючи дистрес, втрату базових соціальних контактів, відчуття небезпеки та ізоляції.

В умовах таких травматичних обставин участь у молодіжних організаціях, волонтерських ініціативах, спілкування з однолітками, наставниками, фахівцями є важливим психосоціальним ресурсом, що сприяє емоційній стабілізації, формуванню позитивного середовища спілкування та розвитку просоціальної поведінки.

Участь у молодіжних організаціях має потенціал підвищення самооцінки, зниження рівня тривожності та депресії, формування почуття залученості, відповідальності та впевненості у власній значущості. Соціальна підтримка однолітків, відповідне колективне середовище, спілкування сприяють нормалізації процесів соціалізації у дітей, які пережили досвід соціальної депривації. Особливу цінність становлять багаторівневі програми, що базуються на принципах емоційної безпеки, підтримки та розвитку сильних сторін особистості.

Шестифакторна модель інтеграції у молодіжні організації, представлена в дослідженні, демонструє практичну основу для побудови ефективних програм включення дітей, постраждалих від воєнних дій, у соціальне життя. Застосування цієї моделі дозволяє забезпечити інклюзивне середовище, спрямоване на формування навичок комунікації, емоційної рефлексії, вирішення конфліктів та розширення світогляду.

Таким чином, молодіжне волонтерство, цілеспрямоване спілкування доцільно розглядати не лише як форми громадянської активності, а як важливий психолого-педагогічний інструмент реінтеграції, ресоціалізації та підтримки психічного здоров'я підлітків, що зазнали впливу травматичних подій. Подальші дослідження у цьому напрямі мають орієнтуватися на розширення якісного аналізу досвіду підлітків- волонтерів, оцінку довгострокових ефектів участі в молодіжних організаціях, а також розробку системних програм підтримки на рівні державної політики.

Список використаних джерел

1. Бенедик Н. І. Психологічні особливості участі молоді у волонтерських організаціях / Н. І.

Бенедик // Актуальні проблеми психології. – 2021. – Т. 20. – Вип. 2. – С. 81–86.

2. Білик Л. М. Сучасні форми діяльності молодіжних організацій: соціально-педагогічний аналіз / Л. М. Білик // Молодь і ринок. – 2020. – № 10(181). – С. 45–50.

3. Васильєва А. В. Молодіжні громадські організації як суб'єкт соціалізації особистості в умовах війни / А. В. Васильєва // Гуманітарний вісник. Серія: Психологія. – 2023. – № 15. – С. 117–123.

4. Вітренко О. В. Молодіжні організації в умовах трансформаційного суспільства: соціально-психологічний аспект / О. В. Вітренко // Науковий вісник Херсонського держ. ун-ту. Серія: Психологічні науки. – 2020. – Вип. 4(3). – С. 25–30.

5. Губарева О. В. Роль молодіжного волонтерства у формуванні громадянської свідомості / О. В. Губарева // Молодь і ринок. – 2021. – № 6(197). – С. 88–92.

6. Гуменюк В. Психосоціальні ефекти участі підлітків у молодіжних організаціях в умовах війни / В. Гуменюк // Наукові записки. Психологічні науки. – 2024. – № 3. – С. 67–73.

7. Захарченко Т. В. Інклюзивні практики в молодіжних громадських організаціях / Т. В. Захарченко // Інноваційна педагогіка. – 2022. – Вип. 50. – Т. 2. – С. 101–105.

8. Кириченко О. М. Участь молоді у волонтерському русі як фактор формування соціальної відповідальності / О. М. Кириченко // Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки. – 2023. – № 1. – С. 132–137.

9. Мельник Ю. О. Соціально-психологічна підтримка підлітків через молодіжні рухи / Ю. О. Мельник // Практична психологія та соціальна робота. – 2020. – № 12. – С. 38–43.

10. Мірошніченко І. І. Психолого-педагогічні засади ресоціалізації підлітків через волонтерство / І. І. Мірошніченко // Наука і освіта. – 2024. – № 3. – С. 56–61.

11. Ніколаєнко С. М. Молодіжні ініціативи в умовах військового стану: виклики та можливості / С. М. Ніколаєнко // Педагогіка і психологія. – 2023. – № 1. – С. 55–61.

12. Поліщук А. І. Волонтерські практики як засіб соціального становлення молоді / А. І. Поліщук // Освіта та розвиток обдарованої особистості. – 2021. – № 11(86). – С. 71–75.

13. Шестакова Л. А. Соціальне волонтерство в Україні: стан та перспективи розвитку / Л. А. Шестакова // Соціальна робота та соціальна освіта. – 2022. – № 2(9). – С. 43–50.

References

1. Benedyk, N.I. (2021). Psykholohichni osoblyvosti uchasti molodi u volonterskykh orhanizatsiakh. Aktualni problemy psykholohii, 20(2), pp.81–86.

2. Bilyk, L.M. (2020). Suchasni formy diialnosti molodizhnykh orhanizatsii: sotsialno-pedahohichniy analiz. Molod i rynek, 10(181), pp.45–50.

3. Vasyliieva, A.V. (2023). Molodizhni hromadski orhanizatsii yak subiekt sotsializatsii osobystosti v umovakh viiny. Humanitarnyi visnyk. Serii: Psykholohiia, 15, pp.117–123.

4. Vitrenko, O.V. (2020). Molodizhni orhanizatsii v umovakh transformatsiinoho suspilstva: sotsialno-psykholohichniy aspekt. Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Serii: Psykholohichni nauky, (4)3, pp.25–30.

5. Hubarieva, O.V. (2021). Rol molodizhnoho volonterstva u formuvanni hromadianskoi svidomosti. Molod i rynek, 6(197), pp.88–92.

6. Humeniuk, V. (2024). Psykhosotsialni efekty uchasti pidlitkiv u molodizhnykh orhanizatsiakh v umovakh viiny. Naukovi zapysky. Psykholohichni nauky, 3, pp.67–73.

7. Zakharchenko, T.V. (2022). Inkliuzyvni praktyky v molodizhnykh hromadskykh orhanizatsiakh. Innovatsiina pedahohika, 50(2), pp.101–105.

8. Kyrychenko, O.M. (2023). Uchast molodi u volonterskomu rusi yak faktor formuvannia sotsialnoi vidpovidalnosti. Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii: Pedahohichni nauky, 1, pp.132–137.

9. Melnyk, Yu.O. (2020). Sotsialno-psykholohichna pidtrymka pidlitkiv cherez molodizhni rukhy. Praktychna psykholohiia ta sotsialna robota, 12, pp.38–43.

10. Miroshnychenko, I.I. (2024). Psykholoho-pedahohichni zasady resotsializatsii pidlitkiv cherez volonterstvo. Nauka i osvita, 3, pp.56–61.

11. Nikolaienko, S.M. (2023). Molodizhni initsiatyvy v umovakh viiskovoho stanu: vyklyky ta mozhlyvosti. Pedahohika i psykholohiia, 1, pp.55–61.

12. Polishchuk, A.I. (2021). Volonterski praktyky yak zasib sotsialnoho stanovlennia molodi. Osvita ta rozvytok obdarovanoi osobystosti, 11(86), pp.71–75.

13. Shestakova, L.A. (2022). Sotsialne volonterstvo v Ukraini: stan ta perspektyvy rozvytku. Sotsialna robota ta sotsialna osvita, 2(9), pp.43–50.

УДК 159.923:316.6

Ляшенко Богдан Юрійович

здобувач третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти
кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами ім. академіка І. Зязюна
Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», Україна
викладач кафедри психології і соціології
Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця, Україна

Lyashenko Bohdan

PhD Student, Department of Pedagogy and Psychology of
Management of Social Systems of Academician I. Zyazyun
National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute», Ukraine
Lecturer, Department of Psychology and Sociology
Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics, Ukraine
ORCID: 0000-0002-6122-2286

Білоконенко Ганна Володимирівна

кандидат економічних наук, доцент кафедри психології і соціології
Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця, Україна

Bilokonenko Hanna

Candidate of Economics, Associate Professor
Department of Psychology and Sociology
Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics, Ukraine
ORCID: 0000-0002-7858-1461

Беляєва Наталія Євгенівна

кандидат економічних наук, доцент кафедри психології і соціології
Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця, Україна

Byelyayeva Nataliya

Candidate of Economics, Associate Professor
Department of Psychology and Sociology
Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics, Ukraine
ORCID: 0009-0003-7674-3636

[https://doi.org/10.60022/3\(1\)-6GF](https://doi.org/10.60022/3(1)-6GF)

ЦІННОСТІ ЯК ФАКТОР ОСОБИСТІСНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ І СОЦІОЛОГІЧНИЙ ПІДХОДИ

VALUES AS A FACTOR OF PERSONAL TRANSFORMATION: PSYCHOLOGICAL AND SOCIOLOGICAL APPROACHES

***Анотація.** Стаття присвячена комплексному аналізу цінностей як ключового фактора особистісної трансформації з позицій психологічного та соціологічного підходів. Дослідження акцентує увагу на ролі цінностей як фундаментальних орієнтирів, що впливають на мотивацію, саморегуляцію та самосвідомість людини в умовах швидких соціально-політичних, економічних і культурних змін. Особистісна трансформація розглядається як процес якісних змін у структурі особистості, що включає переосмислення ідентичності, життєвих цілей і сенсів, зумовлених зміною ціннісних орієнтацій. У психологічному контексті цінності аналізуються як інструменти, що сприяють переживанню життєвих криз, формуванню життєстійкості та самоактуалізації. Зокрема, розглядаються механізми, через які цінності допомагають структурувати травматичний досвід, переглядати пріоритети та інтегрувати нові сенси в структуру особистості. У соціологічному аспекті цінності досліджуються як елементи соціальної культури, що формують соціальну ідентичність і забезпечують адаптацію до змін у соціальному середовищі. На основі аналізу сучасних досліджень встановлено взаємозв'язок між психологічними та соціологічними факторами трансформації, де цінності виступають як міст між*

індивідуальними потребами та соціальними вимогами. Особлива увага приділена емпіричним даним, які підтверджують кореляцію цінностей, таких як відповідальність, автономія та самореалізація, із психологічним благополуччям і соціальною адаптацією. Запропоновано практичні рекомендації для використання ціннісного підходу в психологічному консультуванні, соціальній роботі та освіті, зокрема через техніки рефлексії, постановки цілей і програми розвитку соціальної згуртованості. Дослідження підкреслює важливість цінностей як інтегративного фактора, що сприяє гармонізації індивідуальних і соціальних аспектів особистості, а також визначає перспективи подальших досліджень, включаючи емпіричне вивчення впливу різних типів цінностей на трансформаційні процеси в різних вікових групах і соціальних контекстах.

Ключові слова: цінності, особистісна трансформація, життєстійкість, самоактуалізація, соціальна ідентичність, криза.

Abstract. The article is devoted to a comprehensive analysis of values as a key factor of personal transformation from the standpoint of psychological and sociological approaches. The study focuses on the role of values as fundamental guidelines that influence motivation, self-regulation and self-awareness of a person in conditions of rapid socio-political, economic and cultural changes. Personal transformation is considered as a process of qualitative changes in the structure of the personality, which includes a rethinking of identity, life goals and meanings due to a change in value orientations. In the psychological context, values are analyzed as tools that contribute to experiencing life crises, the formation of resilience and self-actualization. In particular, the mechanisms through which values help to structure traumatic experience, revise priorities and integrate new meanings into the structure of the personality are considered. In the sociological aspect, values are studied as elements of social culture that form social identity and ensure adaptation to changes in the social environment. Based on the analysis of modern research, the relationship between psychological and sociological factors of transformation has been established, where values act as a bridge between individual needs and social requirements. Particular attention is paid to empirical data confirming the correlation of values, such as responsibility, autonomy and self-realization, with psychological well-being and social adaptation. Practical recommendations are offered for the use of a value approach in psychological counseling, social work and education, in particular through reflection techniques, goal setting and programs for the development of social cohesion. The study emphasizes the importance of values as an integrative factor that contributes to the harmonization of individual and social aspects of the personality, and also identifies prospects for further research, including empirical study of the influence of different types of values on transformational processes in different age groups and social contexts.

Keywords: values, personal transformation, resilience, self-actualization, social identity, crisis.

Постановка проблеми. Цінності є фундаментальними орієнтирами, що визначають поведінку, мотивацію та самосвідомість людини в процесі її взаємодії з соціальним середовищем. У сучасному світі, де швидкі соціально-політичні, економічні та культурні зміни створюють умови для постійних викликів і криз, цінності відіграють ключову роль у формуванні стратегій адаптації та особистісної трансформації. Особистісна трансформація, як процес якісних змін у структурі особистості, включає переосмислення ідентичності, цілей і сенсів життя, що часто зумовлено зміною ціннісних орієнтацій.

Проблема цінностей як фактора особистісної трансформації має як теоретичне, так і практичне значення. З психологічної точки зору, цінності впливають на мотивацію, саморегуляцію та психологічне благополуччя людини, що є важливим для розробки стратегій психологічної підтримки в умовах криз. З соціологічного погляду, цінності формують соціальну поведінку, сприяють інтеграції індивіда в суспільство та визначають його місце в соціальній структурі. У контексті глобальних викликів, таких як економічна нестабільність, соціальні конфлікти чи екологічні кризи, розуміння ролі цінностей у трансформаційних процесах дозволяє розробляти ефективні програми соціальної адаптації та психологічної реабілітації. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю комплексного аналізу психологічних і соціологічних механізмів, через які цінності впливають на трансформацію особистості, що має значення для теорії та практики психології, соціології, освіти та соціальної політики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання ролі цінностей у процесі особистісної трансформації активно досліджується в сучасній психології та соціології. У психологічному контексті цінності розглядаються як внутрішні орієнтири, що спрямовують поведінку людини та сприяють її адаптації до складних життєвих ситуацій. Зокрема, Заїка В.М., Клевака Л.П., у своїй роботі підкреслюють, що цінності відіграють ключову роль у процесі переживання життєвих криз, сприяючи формуванню нових стратегій долаття та трансформації особистості. Вони зазначають, що ціннісні

орієнтації допомагають людині переосмислити травматичний досвід і знайти нові сенси життя, що є основою для якісних змін у структурі особистості [3, с. 51-58].

Соціологічний підхід до цінностей акцентує увагу на їх ролі у формуванні соціальної ідентичності та взаємодії індивіда з суспільством. У роботі за ред. Пріснякової Л. М. зазначається, що цінності є основою соціальних трансформацій, оскільки вони визначають ставлення людини до змін у соціально-політичному та економічному середовищі. Автори підкреслюють, що в умовах нестабільності цінності можуть як стабілізувати особистість, так і сприяти її радикальній трансформації через перегляд соціальних ролей і норм [8].

Буданова М. у своєму дослідженні диференціює понятійний апарат особистісної трансформації, зазначаючи, що цінності є не лише мотиваційними факторами, а й інструментами, які допомагають людині структурувати власний досвід і знаходити баланс між внутрішніми потребами та зовнішніми вимогами. Вона підкреслює, що трансформація особистості часто пов'язана з переглядом ціннісних пріоритетів у відповідь на кризові ситуації [2, с. 54-61].

Невіршеною частиною загальної проблеми залишається чітке визначення механізмів, через які цінності впливають на трансформаційні процеси, а також їх взаємозв'язок із психологічними і соціальними факторами. Більшість досліджень зосереджені на окремих аспектах, таких як психологічне благополуччя чи соціальна адаптація, але комплексний аналіз психологічних і соціологічних підходів до ролі цінностей у трансформації особистості є обмеженим. Крім того, недостатньо уваги приділено емпіричним дослідженням, які б кількісно оцінювали вплив цінностей на різні етапи трансформаційного процесу.

Метою статті є комплексний аналіз цінностей як фактора особистісної трансформації з позицій психологічного та соціологічного підходів. Основні завдання дослідження:

1. Визначити теоретичні засади поняття цінностей у контексті психологічної та соціологічної теорій.
2. Проаналізувати психологічні механізми впливу цінностей на процеси особистісної трансформації в умовах життєвих криз.
3. Дослідити соціологічні аспекти ролі цінностей у формуванні соціальної ідентичності та адаптації до змін.
4. Встановити взаємозв'язок між психологічними та соціологічними факторами трансформації, опосередкованими цінностями.

Виклад основного матеріалу. Цінності є багатограним поняттям, яке в психології визначається як стійкі переконання, що спрямовують поведінку людини та визначають її пріоритети. У психологічному контексті цінності розглядаються як компоненти структури особистості, які впливають на мотивацію, саморегуляцію та самосвідомість. Зокрема, Клепікова О. зазначає, що цінності пов'язані з толерантністю до невизначеності, що є важливим фактором психологічного благополуччя в умовах змін. Вона підкреслює, що цінності, такі як автономія та самореалізація, допомагають людині адаптуватися до нестабільного середовища, знижуючи рівень стресу та сприяючи психологічній стійкості [4, с. 13-20].

У соціологічному контексті цінності виступають як елементи соціальної культури, що формують норми, ролі та очікування в суспільстві. Ревенко С., підкреслює, що цінності є основою формування зрілої соціальної ідентичності, яка дозволяє людині адаптуватися до змін у соціальному середовищі [9, с. 256]. Наприклад, цінності, пов'язані з колективізмом, сприяють соціальній згуртованості, тоді як індивідуалістичні цінності стимулюють особистісний розвиток і автономію.

Полещук Т., у своєму дослідженні концепту «вищого Я» за Ассаджолі та Феруччі підкреслює, що цінності, пов'язані з духовним розвитком, відіграють ключову роль у гармонізації індивідуальних і соціальних аспектів особистості [5]. Цей концепт дозволяє розглядати цінності як інструмент інтеграції внутрішніх потреб і зовнішніх соціальних вимог, що є важливим для розуміння трансформаційних процесів.

Цінності відіграють важливу роль у процесі переживання життєвих криз, які часто є каталізатором особистісної трансформації. Заїка В., Клевака Л., виділяють три етапи трансформаційного процесу, опосередкованого цінностями:

1. Кризове переживання – цінності допомагають людині структурувати хаотичний досвід і знайти сенс у складних ситуаціях. Наприклад, цінність сім'ї може стати опорою для людини, яка переживає втрату роботи.
2. Переосмислення – цінності стають основою для перегляду життєвих цілей і пріоритетів. Людина може переосмислити значення кар'єрного успіху, надаючи перевагу духовному розвитку чи міжособистісним стосункам.
3. Інтеграція – нові цінності інтегруються в структуру особистості, сприяючи їй якісним змінам

[3, с. 51-58].

Предко В., у своєму дослідженні зазначає, що цінності, пов'язані з життєстійкістю, допомагають людині долати складні життєві ситуації шляхом формування нових стратегій поведінки. Наприклад, цінність відповідальності сприяє активному пошуку рішень у кризових ситуаціях, тоді як цінність самореалізації мотивує до постановки нових цілей. Автор підкреслює, що життєстійкість формується через ціннісні орієнтації, які дозволяють людині адаптуватися до невизначеності та знаходити сенс у складних обставинах [6, с. 74-99].

Самоактуалізація, як один із проявів ціннісної орієнтації, є важливим фактором трансформації. Боднар М. зазначає, що прагнення до самоактуалізації сприяє психічному здоров'ю студентської молоді, оскільки воно пов'язане з цінностями автономії, творчості та само- вираження [1, с. 315-318]. Аналогічно, Толкунова І. та Терещенко Л., підкреслюють, що самоактуалізація є чинником збереження психологічного здоров'я, оскільки вона допомагає людині знаходити баланс між внутрішніми потребами та зовнішніми викликами [11, 81-86].

Клепікова О., у своєму дослідженні звертає увагу на толерантність до невизначеності як цінність, яка сприяє психологічному благополуччю. Вона зазначає, що студенти-психологи, які мають високий рівень толерантності до невизначеності, краще адаптуються до стресових ситуацій, що є важливим для їхньої особистісної трансформації [4, с. 13-20]. Ця цінність дозволяє людині сприймати зміни як можливості для розвитку, а не як загрозу.

Буданова М., у своєму аналізі понятійного апарату особистісної трансформації підкреслює, що цінності є не лише мотиваційними факторами, а й інструментами, які допомагають структурувати досвід. Наприклад, цінність справедливості може спонукати людину до активної участі в соціальних змінах, що, у свою чергу, сприяє трансформації її соціальної ідентичності [2, с. 54-61].

З соціологічної точки зору, цінності є основою для формування соціальної ідентичності та адаптації до змін. У колективній монографії під редакцією Пріснякової Л., зазначається, що в умовах соціально-політичних і економічних змін цінності виступають як стабілізуючий фактор, який допомагає людині зберегти почуття приналежності до соціальних груп [8]. Наприклад, цінності, пов'язані з традиціями, сприяють збереженню соціальної стабільності, тоді як цінності, орієнтовані на інновації, стимулюють соціальні трансформації.

Ревенко С., у своєму дослідженні соціально-психологічних умов становлення зрілої ідентичності студентської молоді зазначає, що цінності, такі як відповідальність і справедливість, є основою для формування соціальної ідентичності. Вони дозволяють молодим людям адаптуватися до змін у соціальному середовищі, зберігаючи при цьому почуття власної гідності та приналежності [9, с.256].

Садова М., підкреслює, що цінності є основою для постановки життєвих цілей, особливо в молодіжному середовищі. Вона зазначає, що ціннісні орієнтації впливають на вибір життєвих стратегій, які визначають траєкторію особистісного розвитку. Наприклад, цінність самореалізації може мотивувати молодь до вибору кар'єрних шляхів, які відповідають їхнім внутрішнім прагненням, тоді як цінність безпеки може спонукати до вибору стабільних, але менш амбітних шляхів [10, с. 85].

Цінності виступають як міст між психологічними і соціологічними аспектами трансформації. Полещук Л., у своєму дослідженні концепту «вищого Я» зазначає, що цінності, пов'язані з духовним розвитком, сприяють інтеграції індивідуальних і соціальних аспектів особистості. Цінність гармонії може допомогти людині знайти баланс між особистими прагненнями та соціальними очікуваннями, що є основою для трансформаційних змін [5].

Клепікова О., звертає увагу на те, що толерантність до невизначеності, як ціннісна орієнтація, сприяє адаптації до змін у соціальному середовищі, що, у свою чергу, впливає на психологічну стійкість. Вона зазначає, що студенти, які цінують гнучкість і відкритість до нового, краще справляються з викликами сучасного світу [4, с. 13-20].

Емпіричні дослідження підтверджують важливість цінностей у трансформаційних процесах. Наприклад, у дослідженні, проведеному на базі студентської молоді, було встановлено, що цінності самоактуалізації та відповідальності корелюють із високим рівнем психологічного благополуччя [1, с. 315-318]. Це дослідження показало, що студенти, які орієнтуються на самореалізацію, мають вищий рівень мотивації до навчання та розвитку, що сприяє їхній трансформації.

Інше дослідження, показало, що цінності, пов'язані з соціальною відповідальністю, сприяють формуванню зрілої ідентичності у студентів. Учасники дослідження, які брали участь у волонтерських проектах, демонстрували вищий рівень соціальної адаптації та психологічної стійкості [4].

Ще одне дослідження звертає увагу на те, що постановка цілей, заснована на цінностях, є ключовим фактором успішної адаптації молоді до змін. Її дослідження показало, що студенти, які чітко визначають свої цінності, мають більш структуровані життєві стратегії, що сприяють їхньому

особистісному розвитку [8].

На основі аналізу психологічних і соціологічних підходів можна запропонувати наступні рекомендації:

1. У психологічному консультуванні – використовувати ціннісний підхід для роботи з клієнтами, які переживають кризові ситуації. Наприклад, техніки рефлексії та постановки цілей можуть допомогти клієнтам переосмислити цінності та знайти нові сенси життя.

2. У соціальній роботі – розробляти програми, спрямовані на формування цінностей, що сприяють соціальній згуртованості та адаптації до змін. Наприклад, програми волонтерства можуть сприяти розвитку цінностей відповідальності та справедливості.

3. В освіті, впроваджувати програми розвитку ціннісних орієнтацій у студентів, які сприяють самоактуалізації та психологічному здоров'ю. Наприклад, тренінги з розвитку толерантності до невизначеності можуть допомогти студентам краще адаптуватися до змін.

Висновки. Цінності є ключовим фактором особистісної трансформації, що інтегрує психологічні та соціологічні аспекти. У психологічному контексті цінності сприяють переосмисленню життєвого досвіду, формуванню життєстійкості та самоактуалізації. У соціологічному контексті вони забезпечують адаптацію до змін і формування соціальної ідентичності. Взаємозв'язок цих підходів дозволяє комплексно зрозуміти механізми трансформаційних процесів.

Перспективи подальших досліджень вклю- чають: емпіричне вивчення впливу різних типів цінностей (індивідуалістичних, колективістських, духовних) на трансформаційні процеси; розробка моделей, які кількісно оцінюють взаємозв'язок цінностей із психологічним благополуччям і соціальною адаптацією; дослідження ролі цінностей у різних вікових групах і соціальних контекстах.

Ціннісний підхід має значний потенціал для практичного застосування в психології, соціології та освіті, сприяючи розвитку стратегій підтримки особистісної трансформації в умовах сучасних викликів.

Список використаних джерел

1. Боднар М. Самоактуалізація як чинник психічного здоров'я студентської молоді. *Освіта регіону. Політологія, психологія, соціальні комунікації*. 2021. № 2. С. 315–318. URL: <https://pj.journal.kspu.edu/index.php/pj/article/view/1328>.

2. Буданова М. Особистісні трансформації в психології: диференціація понятійного апарату дослідження. *Юридична психологія*. 2023. № 2 (33). С. 54–61. URL: <http://www.apsyjournal.in.ua/index.php/apsyjournal/article/view/80/77>.

3. Заїка В., Клевака Л. Психологічні особливості динаміки переживання, долання та особистісної трансформації людини в умовах життєвої кризи. *Humanitarium*. 2020. Т. 44, № 1. С. 51–58. URL: <http://dSPACE.wunu.edu.ua/bitstream/316497/38776/1/Заїка%20В.М.,%20Клевака%20Л.П..pdf>.

4. Клепікова О. Характерологічні особливості толерантності до невизначеності у системі особистісного благополуччя студентів-психологів. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: психологічні науки*. 2021. Т. 3. С. 13–20. URL: <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2021-3-2>.

5. Полещук Л. Концепт «вищого Я» Р. Ассаджолі та П. Феруччі в контексті психології особистості і практик управління часом. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: психологічні науки*. 2024. Т. 2. URL: <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2024-2-2>.

6. Предко В. Складна життєва ситуація як провідна умова формування життєстійкості особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2021. № 1. С. 74–99. URL: <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2021-54-1-74-99>.

7. Предко В. Складна життєва ситуація як провідна умова формування життєстійкості особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2021. № 1(54). С. 74–99. URL: <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2021-54-1-74-99> (дата звернення: 27.06.2025).

8. Пріснякова Л. Трансформації особистості в умовах соціально-політичних та економічних змін / ред. Л. Пріснякова. Дніпро : ЛІРА, 2023. 250 с. URL: <http://www.info.dgu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/926/3/Колективна%20монографія%20за%20заг.%20редакцію%20Пр%20Дістнякої.pdf>.

9. Ревенко С. Соціально-психологічні умови становлення зрілої ідентичності студентської молоді. 2020. 286 с. URL: <https://reposit.nupp.edu.ua/bitstream/PoltNTU/10002/1/Гуманітаріум.pdf>.

10. Садова М. Робота над постановкою цілей та життєвих стратегій обдарованих юнаків та дівчат. *Профориєнтація: стан і перспективи розвитку: матеріали всеукраїнських психолого-педагогічних читань, присвячених пам'яті д.і.н., проф. Б.О. Федоришина*. Київ, 2022. С. 85. URL: <https://>

dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/50126.

11. Толкунова І., Терещенко Л. Самоактуалізація особистості як чинник збереження її психологічного здоров'я. *Теорія і методика фізичного виховання і спорту*. 2021. № 4. С. 81–86. URL: <https://psychpersonality.pnpu.edu.ua/article/view/298772>.

References

1. Bodnar M. Samoaktualizatsiia yak chynnyk psykhychnoho zdorovia studentskoi molodi. *Osvita rehionu. Politolohiia, psykholohiia, sotsialni komunikatsii*. 2021. № 2. S. 315–318. URL: <https://pj.journal.kspu.edu/index.php/pj/article/view/1328>.

2. Budanova M. Osobystisni transformatsii v psykholohii: dyferentsiatsiia poniatiinoho aparatu doslidzhennia. *Yurydychna psykholohiia*. 2023. № 2 (33). S. 54–61. URL: <http://www.apsyjournal.in.ua/index.php/apsyjournal/article/view/80/77>.

3. Zaika V., Klevaka L. Psykholohichni osoblyvosti dynamiky perezhyvannia, dolannia ta osobystisnoi transformatsii liudyny v umovakh zhyttievoi kryzy. *Humanitarium*. 2020. T. 44, № 1. S. 51–58. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/38776/1/Zaika%20V.M.,%20Klevaka%20L.P.pdf>.

4. Klepikova O. Kharakterolohichni osoblyvosti tolerantnosti do nevyznachenosti u systemi osobystisnoho blahopoluchchia studentiv-psykholohiv. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnogo universytetu. Serii: psykholohichni nauky*. 2021. T. 3. S. 13–20. URL: <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2021-3-2>.

5. Poleshchuk L. Kontsept «vyshchoho Ya» R. Assadzholi ta P. Feruchchi v konteksti psykholohii osobystosti i praktyk upravlinnia chasom. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnogo universytetu. Serii: psykholohichni nauky*. 2024. T. 2. URL: <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2024-2-2>.

6. Predko V. Skladna zhyttieva sytuatsiia yak providna umova formuvannia zhyttiistiikosti osobystosti. *Teoretychni i prykladni problemy psykholohii*. 2021. № 1. S. 74–99. URL: <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2021-54-1-74-99>.

7. Predko V. Skladna zhyttieva sytuatsiia yak providna umova formuvannia zhyttiistiikosti osobystosti. *Teoretychni i prykladni problemy psykholohii*. 2021. № 1(54). S. 74–99. URL: <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2021-54-1-74-99> (data zvernennia: 27.06.2025).

8. Prisniakova L. Transformatsii osobystosti v umovakh sotsialno-politychnykh ta ekonomichnykh zmin / red. L. Prisniakova. Dnipro : LIRA, 2023. 250 s. URL: <http://www.info.dgu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/926/3/Kolektyvna%20monohrafiia%20za%20zah.%20redaktsizhiu%20Pr%20Distnniakoi.pdf>.

9. Revenko S. Sotsialno-psykholohichni umovy stanovlennia zriloi identychnosti studentskoi molodi. 2020. 286 s. URL: <https://reposit.nupp.edu.ua/bitstream/PoltNTU/10002/1/Humanitarium.pdf>.

10. Sadova M. Robota nad postanovkoiu tsilei ta zhyttievykh stratehii obdarovanykh yunakiv ta divchat. *Proforiientatsiia: stan i perspektyvy rozvytku: materialy vseukrainskykh psykholoho-pedahohichnykh chytn, prysviachenykh pamiaty d.i.n., prof. B.O. fedoryshyna*. Kyiv, 2022. S. 85. URL: <https://dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/50126>.

11. Tolkunova I., Tereshchenko L. Samoaktualizatsiia osobystosti yak chynnyk zberezhenia yii psykholohichnoho zdorovia. *Teoriia i metodyka fizychnoho vykhovannia i sportu*. 2021. № 4. S. 81–86. URL: <https://psychpersonality.pnpu.edu.ua/article/view/298772>.

УДК: 159.9:81.2;316.3

Рисинець Тетяна Петрівна

кандидат психологічних наук, доцент
завідувач кафедри педагогіки та психології
Вінницький національний медичний університет ім. М. І. Пирогова, Україна

Rysynets Tetiana

Candidate of Psychological Science, Associate Professor
Associate Professor of the Department of Pedagogy and Psychology
National Pirogov Memorial Medical University, Ukraine
ORCID: 0000-0001-5855-6106

Потоцька Ірина Сергіївна

кандидат психологічних наук, доцент
доцент кафедри педагогіки та психології
Вінницький національний медичний університет ім. М. І. Пирогова, Україна

Potoska Iryna

Candidate of Psychological Science, Associate Professor
Associate Professor of the Department of Pedagogy and Psychology
National Pirogov Memorial Medical University, Ukraine
ORCID: 0000-0001-7723-9587

Лісовий Микола Іванович

кандидат педагогічних наук, доцент
доцент кафедри педагогіки та психології
Вінницький національний медичний університет ім. М. І. Пирогова, Україна

Lisovyi Mykola

Candidate of Psychological Science, Associate Professor
Associate Professor of the Department of Pedagogy and Psychology
National Pirogov Memorial Medical University, Ukraine
ORCID: 0009-0008-1304-4922

Костенко Наталія Іванівна

кандидат педагогічних наук, доцент
доцент кафедри психології та педагогіки
Вінницький національний медичний університет ім. М.І. Пирогова, Україна

Kostenko Natalia

Candidate of Psychological Science, Associate Professor
Associate Professor of the Department of Pedagogy and Psychology
National Pirogov Memorial Medical University, Ukraine
ORCID: 0000-0002-6810-9104

[https://doi.org/10.60022/3\(1\)-7GF](https://doi.org/10.60022/3(1)-7GF)

ПСИХОЛОГІЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ КОМУНІКАЦІЇ МОЛОДІ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

PSYCHOLOGICAL TECHNOLOGIES OF YOUTH COMMUNICATION IN THE CONDITIONS OF SOCIAL TRANSFORMATIONS

Анотація. У статті розкрито одну з актуальних проблем психологічної та педагогічної науки – комунікації української студентської молоді з однолітками, в колі сім'ї, ділового спілкування в організаціях, установах, закладах вищої освіти. Наголошено, що в умовах сучасних суспільних трансформацій явно окреслилися суперечності між вимогами, що постійно зростають, до якості

комунікативних навичок молодого покоління та наявними традиційними підходами до підготовки майбутніх фахівців, що не формують належною мірою навичок ділового спілкування. Підкреслено, що для результативного ведення ділового спілкування необхідно володіти певною технологією взаємодії: знати прийоми точної передачі інформації, освоїти техніку постановки питань, навчитися слухати та розуміти партнера, а також уміти захищати свою точку зору й відстоювати спільні інтереси. Зроблено висновок про те, що у сформованого ділового спілкування має бути конкретний результат – продукт спільної діяльності, інформація, кар'єра, керівництво, а також інтелектуальний аналіз та емоційні переживання, що ним супроводжуються.

Ключові слова: комунікація, ділове спілкування, педагогічні технології, суспільні трансформації.

Abstract. The article reveals one of the topical issues of psychological and pedagogical science - communication of Ukrainian students with peers, family, business communication in organizations, institutions, higher education institutions. It is emphasized that in the context of modern social transformations, contradictions are clearly outlined between the ever-increasing requirements for the quality of communication skills of the younger generation and the existing traditional approaches to training future professionals that do not adequately form business communication skills. The author emphasizes that in order to conduct business communication effectively, it is necessary to have a certain technology of interaction: to know the methods of accurate information transfer, to master the technique of asking questions, to learn to listen and understand the partner, and to be able to defend one's point of view and defend common interests. The author concludes that a well-formed business communication should have a specific result - a product of joint activity, information, career, management, as well as intellectual analysis and emotional experiences accompanying it.

Keywords: communication, business communication, pedagogical technologies, social transformations.

Постановка проблеми. Однією з ключових проблем психології та педагогіки є міжособистісне спілкування української студентської молоді з однолітками, в колі сім'ї, ділове спілкування в організаціях, установах, закладах вищої освіти. Саме комунікативні уміння, ділове спілкування багато в чому визначають усі інші аспекти поведінки молоді, участь у різних видах діяльності.

Соціалізація людини в сучасному світі відбувається під значним впливом середовища, яке суттєво змінилося за останній час. Соціальні мережі поглинули свідомість молодшого покоління, ставши для нього місцем самовираження, розвитку як позитивних, так і негативних сторін для формування особистості. Спілкування зводиться до віртуального, підлітки, студенти часто уникають очного спілкування, і, як наслідок цього, виникають труднощі в адаптації до реального життя.

Ділове спілкування є невід'ємним комунікативним компонентом різних видів професійної діяльності й забезпечує її ефективність. Особливе значення ділове спілкування має в професіях, де від стилю й форми взаємодії та особистісних відносин фахівців залежить ефективність результату. До таких належать фахівці маркетингу, менеджменту, державного й муніципального управління, юристи, педагоги, психологи тощо, діяльність яких здійснюється в процесі комунікативної взаємодії з людьми. У процесі підготовки таких фахівців необхідно приділяти увагу формуванню комунікативних навичок, умінь ділового спілкування, як важливого засобу досягнення бажаного результату діяльності в короткий термін.

Готовність до здійснення ділового спілкування можна вважати основним проявом компетентнісного підходу в професійній підготовці майбутніх фахівців. Специфіка навчання ділового спілкування полягає в тому, що у студентів розвиватимуться не тільки вміння користуватися діловим мовленням як засобом спілкування, а й професійні навички та вміння, які будуть потрібні їм у майбутній професійній діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У педагогічній та психологічній науці й практиці за останні роки посилилася увага до проблеми формування навичок спілкування, зокрема й ділового. Викладачами різнопрофільних закладів вищої освіти створено багато підручників, навчальних посібників, методичних матеріалів із ділового спілкування. Проблема ділового спілкування та комунікації стала предметом досліджень багатьох вітчизняних науковців, педагогів, психологів, методистів.

Слід виокремити публікації, що висвітлюють питання формування та розвитку комунікативних здібностей особистості, комунікативної компетентності, ефективності комунікативної взаємодії, етичні норми та психологічні механізми ділового спілкування (Л. Анохіна, Н. Атаманчук, А. Беліченко, О. Боковець, Є. Бородін, О. Васильєва, В. Воронкова, Т. Гриценко, С. Гриценко, Т. Іщенко, О. Залюбівська, К. Комаєва, Н. Липовська, В. Мельник, Т. Мельничук, Т. Тарасенко, М. Прищак, О. Слободянюк,

Т. Тара-сенко, Н. Чуприк та ін.).

І. Боришкевич, досліджуючи особливості етики ділового спілкування в сучасному ринковому середовищі та пошук шляхів її удосконалення, переконаний, що саме етика ділового спілкування передбачає вибір дієвого способу встановлення взаємозв'язку й обмін інформацією між організацією та стейк-холдерами, керівником і працівниками, а також усередині організації. Завдяки нормам, правилам і принципам етики працівникам організації вдається підтримувати в колективі доброзичливу атмосферу, уникати суперечок та непорозумінь [1, с. 67–75].

І. Сингаївська та І. Архипчук обґрунтували проблематику дослідження особливостей взаємодії та ділового спілкування в колективі фінансової служби організації, подали оглядовий аналіз трактування понять «взаємодія» та «ділове спілкування», описали особливості взаємодії та ділового спілкування в колективі фінансової служби організації взагалі [2, с. 142-148].

О. Мунтян вивчає способи мовленнєвого впливу під час ділового спілкування, які допомагають досягати цілей, переконувати співрозмовників та створювати позитивні враження. До основних способів мовленнєвого впливу автор відносить аргументацію, риторичні фігури та емоції, оскільки, на думку дослідника, саме розуміння значених способів мовленнєвого впливу та їх правильне застосування може покращити ефективність комунікації в діловому спілкуванні [3, с. 58 – 63].

Л. Грень, Ю. Панфілов розкрили роль ділового спілкування в управлінській діяльності керівника соціального закладу; визначили ділове спілкування як специфічну форму активності учасників управлінського процесу; довели, що спілкування в управлінні є важливим інструментом виконання основних управлінських функцій: організації, мотивації, планування і контролю; сформулювали правила, яких керівник соціального закладу повинен дотримуватись у спілкуванні з підлеглими [4, с. 42-46].

Беліченко А.Г., Воронкова В.Г., Мельник В.В. сформулювали концепцію етики ділового спілкування, яка розвивається в умовах ринкових відносин. Ця концепція включає аналіз теоретико-методологічних засад етики ділового спілкування, особливості формування професійної та корпоративної етики, в тому числі адміністративної та управлінської, корпоративної культури та етики державного службовця, психології ділового спілкування та практики ведення переговорів у діловому світі. Особливу увагу приділяють конкретним прикладам ведення ділової бесіди у сфері послуг [5, с. 2].

В умовах сучасних суспільних трансформацій явно окреслилися суперечності між вимогами, що постійно зростають, до якості комунікативних навичок молодого покоління та наявними традиційними підходами до підготовки майбутніх фахівців, що не формують належною мірою навичок ділового спілкування; потребою сучасного суспільства у фахівцях із високим рівнем сформованості комунікативних умінь, основ ділового спілкування і недостатньою теоретичною розробленістю та методичною забезпеченістю процесу формування навичок ділового спілкування під час навчання в ЗВО.

Описані суперечності дали змогу сформулювати проблему нашого дослідження.

Мета статті – аналіз і характеристика психологічних технологій комунікації молоді в умовах суспільних трансформацій.

Виклад основного матеріалу. Комунікація (спілкування) – найважливіший процес, без якого немислиме ні суспільство, ні організація, ні група. Уже сам корінь цього українського слова виразно вказує на органічну спорідненість і єдність «спілкування» з такими поняттями і явищами, як спілка, спільнота, спільність. Спілкування – це процес встановлення й розвитку контактів між людьми, який породжується потребами спільної діяльності і містить обмін інформацією, сприйняття та розуміння іншої людини [6].

Як же співвідносяться спілкування і діяльність? Під час спілкування розкриваються відносини «суб'єкт – суб'єкт», тобто міжособистісні відносини людей. У процесі ж діяльності на перший план виступають відносини «суб'єкт – об'єкт», тобто перетворювальні впливи людини, спрямовані на предметний світ. Діяльність охоплює операції, дії та рухи, а спілкування насамперед пов'язане із вчинками і стосунками людей.

На нашу думку, технологій ділового спілкування необхідно навчати студентів усіх ЗВО, особливо тих, майбутня діяльність яких пов'язана з безпосередніми частими чи постійними контактами з людьми.

Дослідження в галузі філософії, соціології, педагогіки, психології засвідчують, що спілкування та діяльність є взаємопов'язаними самостійними сторонами професійної діяльності фахівця. Поза спілкуванням неможливі відносини між людьми, в тому числі й ділові, створення сприятливого мікроклімату в колективі, успішна, продуктивна, результативна професійна діяльність.

Значну частину свого активного життя ми проводимо в різних видах спілкування – пишемо, читаємо, говоримо, слухаємо, і тому не буде перебільшенням сказати, що спілкування може бути

і джерелом успіху, і причиною багатьох життєвих труднощів для кожної людини. Невипадково спілкування вважається однією з найскладніших проблем в організаціях, а його неефективність – головною перешкодою на шляху досягнення успішної діяльності. Жодна група, жодна організація не може існувати без спілкування, що забезпечує передачу інформації, обмін ідеями та координацію зусиль.

Досліджуючи проблему вміння здійснювати процес ділового спілкування менеджерів освіти, В. Будянська та Г. Мариківська зауважують, що «цей процес передбачає досягнення певних результатів діяльності, розв'язання проблем, реалізацію певних цілей. Усе це потребує вміння здійснювати обмін пропозиціями, вимогами, поглядами, мотивацією з діловими партнерами, основним завданням яких є продуктивна співпраця» [7, с. 78].

Для результативного ведення ділового спілкування необхідно володіти певною технологією взаємодії: знати прийоми точної передачі інформації, освоїти техніку постановки питань, навчитися слухати та розуміти партнера, а також уміти захищати свою точку зору та відстоювати спільні інтереси. Нарешті, потрібно бути комунікабельним, тобто не просто товариським, а приємним у спілкуванні, що викликає симпатію та бажання співпрацювати. Комунікативно-компетентна людина почувається впевнено в різних ситуаціях ділового і професійного спілкування, викликає довіру й повагу, є соціально успішною та самодостатньою.

Зауважимо, що комунікативна компетентність – «це здатність ефективно і доречно спілкуватися з іншими людьми, використовуючи відповідні мовні, невербальні та соціальні засоби. Вона включає не лише вміння передавати інформацію, але й здатність розуміти і враховувати контекст, культурні та соціальні особливості співрозмовників, а також використовувати різні комунікативні стратегії для досягнення взаєморозуміння та успіху в спілкуванні» [8].

Технологія спілкування – це продумана в усіх деталях модель оптимальної та результативної взаємодії з безумовним забезпеченням комфортних умов для учасників спілкування. Оволодіння технологіями ділового спілкування та насамперед удосконалення техніки передачі інформації – завдання цілком здійснене за умови систематичної роботи над собою.

Щоб залучити людину до розмови, необхідно починати з того, що є для неї цікавим або важливим. Тому найголовніше – набути навичок швидкої орієнтації в тому, що може бути предметом вступної розмови. Така розмова здебільшого стосується позитивних сторін ділових і життєвих інтересів партнера. Це створює сприятливу психологічну атмосферу, закладає фундамент взаємної симпатії та довіри. Тема вступної розмови народжується безпосередньо на момент зустрічі. Це може бути розмова про погоду або якусь загальновідому подію; думки співрозмовників обов'язково повинні збігатися.

Тема вступної розмови часто не має нічого спільного з основною розмовою, яка є метою ділової бесіди. Завдання вступної розмови – зняти напругу, знайти спільне, вступити в контакт, дати зрозуміти співрозмовнику рівність партнерів. Основне правило полягає в тому, що розмова повинна починатися з так званого «Ви-підходу» («Ви-центризму»). Наприклад: «Я хотів би Вам розповісти про...» або «Вам, можливо буде цікаво дізнатися про...».

«Ви-підхід» передбачає вміння людини, яка веде бесіду, поставити себе на місце співрозмовника, щоб краще її зрозуміти. Для цього необхідно задуматися над питанням, щоб його самого цікавило, як би він реагував на місці партнера. За допомогою «Ви-підходу» ми даємо можливість співрозмовнику відчувати, що поважаємо його й цінуємо як людину і фахівця.

Цей підхід передбачає ще й низку популярних прийомів встановлення психологічного контакту у практиці ділового спілкування:

- вибір нейтрального матеріалу для початку бесіди, що може стосуватися самопочуття, біографії співрозмовника, його сімейного стану, інтересів і захоплень;
- формулювання питань у такій формі, що передбачає обов'язкову згоду партнера, відповідь «так»; для цього необхідне попереднє вивчення його особи;
- створення у співрозмовника враження про збіг його інтересів і захоплень із інтересами ініціатора спілкування. Наприклад, розмова про музику, спорт, літературу, колекціонування не тільки створює сприятливе враження про ініціатора розмови, а й знімає в партнера настороженість і психологічні бар'єри;
- використання тактики так званого психологічного «погладжування», прояв співчуття, шанобливого ставлення до співрозмовника;
- навмисна відвертість – демонстрація готовності розкрити партнеру завдання та цілі ділової зустрічі;
- позитивна оцінка індивідуальних особливостей співрозмовника: його професійного статусу, властивого йому почуття обов'язку, сміливості, принциповості.

Оскільки співрозмовники зазвичай найбільш уважно прислухаються до перших фраз (з цікавості чи очікування чогось нового), їх потрібно вибирати особливо ретельно. Наведемо кілька типових прикладів так званого «самовбивчого» початку розмови. Це прояви ознак невпевненості: «Вибачте, якщо я завадив...»; «Я хотів би ще раз почути...»; «Будь ласка, якщо у вас є час мене вислухати...».

Прояви неповаги і нехтування співрозмовником: «Розгляньмо з Вами швиденько...»; «Я якраз випадково проходив повз і заскочив до вас...»; «А в мене з цього приводу інша думка...».

Не слід своїми першими фразами змушувати співрозмовника шукати контраргументи й займати оборонну позицію. З погляду психології, це суттєвий промах.

Для того щоб розвинути здатність завойовувати симпатію та інтерес до себе, так необхідні в діловому спілкуванні, рекомендується постійно тренуватися, використовуючи перелічені прийоми у вступних розмовах не менше ніж із трьома співрозмовниками протягом дня. Наприклад, у ліфті, з малознайомим колегою по роботі, із сусідом по черзі.

Ділове спілкування не будується на монологах. На зустрічі потрібно бути тим, хто розмовляє і слухає настільки часто, що часом складно переключитися. Якщо замість того, щоб слухати, витрачається час на планування відповіді й очікування на можливість вставити слово, ефективність розмови різко падає. А, як покаже практика, успіх ділової взаємодії залежить не тільки від уміння говорити, ставити запитання, а й від уміння своєчасно замовкнути й послухати свого партнера, поспівчувати йому, чуйно зреагувати на його зауваження. Уміння слухати як спосіб «прийняття» співрозмовника часто підвищує його самооцінку і дуже важливе для відносин між людьми.

Особливо цей прийом має позитивний вплив на молодого співрозмовника, який у такій ситуації відчуває повагу до себе, певну рівність у спілкуванні. Ті, кого слухають, зазвичай цінують у співрозмовниках це вміння та йдуть із ними на контакт, тому що відчуття «затребуваності», «прийняття» – базова, універсальна людська потреба. Ми з більшою ймовірністю підємо на контакт із тим, хто задовольняє цю нашу потребу, а не з тим, хто цього робити не вміє. Уміння слухати – потужна сила, що послаблює вплив стресу та напруження.

Коли люди знають, що вони говорять з тим, хто їх справді слухає, а не з людиною, яка вже упереджена, вони охоче діляться своїми ідеями та думками. При цьому в слухача з'являється можливість відреагувати на установки того, хто говорить.

Слухання є фундаментальною навичкою, що впливає на якість і результативність ділового спілкування та бізнесу. Але, незважаючи на це, багато хто з нас слухати не вміє. «Уміння слухати не дається готовим від народження, воно поволі приходить до нас, починаючи з дитинства, коли ми уважно вислуховуємо розповіді й пояснення батьків, продовжується шкільними та студентськими роками, коли слухаємо наповнені смыслом лекції шанованих викладачів, і триває далі в дружніх і родинних бесідах, які можуть тягтися годинами, проте не набридати» [9].

Співробітники часто також неухажні до рекомендацій та вказівок керівників, внаслідок чого допускають прикрі помилки та промахи у своїй роботі. Небажання та невміння слухати може викликати взаємне незрозуміння, спровокувати конфлікт, завести у глухий кут будь-які ділові переговори.

Правила ефективного слухання:

1. Ніяких побічних думок. Оскільки швидкість мислення приблизно в чотири рази більша за швидкість мови, використовуйте «вільний час» не для обмірковування сторонніх тем, а для критичного аналізу та висновків із почутого.

2. Поки ми слухаємо, не можна обмірковувати наступне питання, а тим більше не слід готувати контраргументи. Це помилка, що дуже часто трапляється й дорого нам обходиться, тому потрібно докласти багато зусиль, щоб цей недолік звести до мінімуму.

3. Слід зосередитися на предметі розмови й витіснити з голови все другорядне. Особливо складно стежити за виступом непідготовлених ораторів (тих, хто не володіє риторикою) через плутанину в термінах і поняттях, безсистемність викладу та велику кількість другорядних фактів.

4. Слід навчитися бути терпеливим слухачем. У ході ділової розмови навіть за браком часу не слід переривати партнера нетерпеливим понуканням: «Досить, зрозуміло, все ясно, на цьому можете не зупинятися». Занадто часто ми припиняємо слухати, перш ніж людина закінчить говорити, оскільки нам здається, що ми знаємо, що співрозмовник має намір сказати, хоча наше «знання» – не більше, ніж припущення. Тому корисно завести звичку завжди давати можливість людям висловити свої думки, перш ніж припинити слухати чи відповісти.

Водночас деякі партнери з ділового спілкування можуть зловживати ввічливістю співрозмовника, тому в певних випадках необхідно встановити регламент. Прийнятним також вважається переривання того, хто говорить для «прояснення» і «підтвердження» інформації, яку він повідомляє. Доречні, наприклад, питання чи репліки, що виражають згоду, наприклад: «Що ви маєте на увазі під терміном

корупція?»), «Я розумію, що ви маєте на увазі».

Необхідно також не використовувати оцінки й поради (навіть із кращих спонукань), оскільки вони обмежують свободу висловлювань того, хто говорить, заважають виділити найбільш істотне в його словах. Техніка ефективного слухання полягає в тому, щоб, по-перше, приділяти пильну увагу питанню, що обговорюється; по-друге, звертатися до партнера з проханням, якщо щось неясно, повторити й уточнити якісь питання; по-третє, просити його давати пояснення. При цьому партнер відчуватиме, що він не просто витрачає час, виконуючи рутинний ритуал ділових переговорів, а відчуватиме задоволення.

Надзвичайно важливим для співрозмовників є процес слухання. Серед багатьох функцій, які виконує спілкування в житті людини та суспільства, виділених різними науковцями, значна частина пов'язується саме з якісним слуханням, сприйняттям і розумінням інформації.

У процесі слухання спочатку за допомогою уваги з усіх наявних звуків і шумів виокремлюються звуки мовлення, потім вони розрізняються, поєднуються у слова, в інші, більші мовні структури/одиниці; усвідомлюються і розуміються.

Проте слухання – це досить складний психічний процес, оскільки воно, крім сприйняття, осмислення та розуміння отриманої інформації передбачає і її емоційну оцінку та включає ставлення до того, хто повідомив цю інформацію та до самого повідомлення. Не зайве також зазначити, що повноцінне спілкування – це завжди цілісний процес, у якому нерозривно поєднані процеси говоріння та слухання [10].

Слухання відбувається в нерелексивній і релексивній формах [11]. Нерелексивне слухання найпростіше. Потрібно лише використовувати такі нескладні прийоми, як зацікавлене мовчання та мінімальну словесну реакцію типу «хм-хм» або «ага». Добре, якщо це відбувається без перебивання. Нерелексивне слухання особливо цінне, коли потрібно висловити наболіле, як це часто буває, скажімо, між колегами чи близькими друзями. Однак уважно вислухати партнера виявляється достатнім далеко не завжди. Якщо співрозмовник помилково приймає ваше мовчання за згоду, необхідно вступити в бесіду, тобто перейти до релексивного слухання. При релексивному слуханні ми вступаємо зі співрозмовником у відносини зворотного зв'язку, що не виключає елементів оцінки чи судження.

Під час комунікації здійснюється процес кодування і декодування повідомлення. Той, хто говорить, «кодує» факти і своє ставлення до них у суспільно значущі словесні формули та несловесну поведінку. Проблема в тому, що слова й жести мають багато значень і можуть бути розкодовані слухачем по-різному. Іноді той, хто говорить, плутається в словах або часто дає волю почуттям, висловлюючи їх дивною жестикуляцією, – те й інше може спотворити сенс висловлювань.

Наведемо низку прийомів релексивного слухання. Щоб забезпечити розуміння, слухач повинен дати знати тому, хто говорить, що саме він зрозумів, щоб партнер міг скоригувати своє повідомлення. Саме такий обмін сигналами прямого та зворотного зв'язку називається релексивним слуханням. Прикладом фраз, притаманних такому слуханню, можуть бути такі: «Не могли б ви пояснити це прикладом?»; «Що ви маєте на увазі?»; «На жаль, я не все зрозумів»; «Не могли б ви повторити?».

Переказ того, що ми почули – це крок уперед. У такій ситуації ми повертаємо суть повідомлення партнера, що говорить, щоб він зміг оцінити, чи правильно ми його зрозуміли. Важливо переказати почуте своїми словами, не намагаючись механічно копіювати сказане, інакше сенс залишиться нерозкритим. Тут доречні такі фрази: «Ви маєте на увазі...»; «Наскільки я міг вас зрозуміти...»; «Отже, на ваш погляд...».

Узагальнення допомагає поєднати частини повідомлення у смислове ціле. Воно особливо доречне в ході дискусій при колективному вирішенні питань, коли обговорення затяглося і суть суперечки починає вислизати. Реакція узагальнення (резюмування) може запроваджуватися такими фразами: «Узагальнюючи те, що сказали...»; «Досі ми розглядали...»; «Отже, ваша основна думка, якщо я правильно вас зрозумів, зводиться...».

Реакція слухача на почуття того, хто говорить, повинна враховувати відчуття від його інтонації. Іншими словами, ми ніби дзеркально відбиваємо почуття співрозмовника, його особистісне забарвлення цього питання. Значення такої реакції важливе для того, хто говорить. Тому варто не тільки відобразити його почуття, але й висловити співчуття. Не слід лише заявляти: «Я знаю, що Ви відчуваєте». Це може лише засмутити співрозмовника. Натомість доречні такі, наприклад, фрази: «Мені здається, Ви відчуваєтеся роздратованим (ображеним, засмученим тощо)»; «Ви, начебто, засмучені...»; «Ви переживаєте...»; «Уявляю, як вам тяжко...».

У процесі оволодіння цим прийомом може здаватися, що все виходить штучно, незграбно. Однак потрібно терпляче практикуватися та привчати себе до цього способу реагування, щоб він органічно увійшов у повсякденний стиль спілкування. Дотримуючись цих рекомендацій, уважний слухач зможе

дізнатися про думку та позицію свого партнера, що значно полегшить проведення ділової бесіди. Партнер, який розговорився, завдяки наданій йому можливості проявити себе, як правило, стає більш зговорливим, охоче йде на компроміс. І, нарешті, трапляється, що в нагороду за уважне слухання ми отримуємо «відкрите серце» вірного партнера, що в перспективі може вилитися в довгострокову та ефективну співпрацю.

Специфіка ділового спілкування зумовлена тим, що воно виникає на основі та з приводу певного виду діяльності, пов'язаного з виробництвом будь-якого продукту, ділового ефекту. Сторони ділового спілкування мають формальний (офіційний) статус, що визначає для них необхідні норми та стандарти поведінки (у тому числі етичні). Це пов'язано з тим, що за кожним працівником в організації нормативно закріплюється стандарт поведінки як стійкої структури формальних правил і обов'язків, якому треба слідувати. Тому психологічно ділове спілкування виявляється значною мірою формалізованим, відстороненим, холодним. Специфікою ділового спілкування також є неможливість у більшості випадків вибрати собі партнера.

У діловому спілкуванні немає можливості самостійно змінити вже прийняту роль, а самих форм спілкування набагато менше, ніж у спілкуванні міжособистісному. Відмінною рисою ділового спілкування є і те, що воно не має самодостатнього значення, не є самоціллю, а є засобом для досягнення будь-яких інших завдань.

Необхідність – головна ознака, що відрізняє ділове спілкування від неформального, міжособистісного. Без ділового спілкування взаємодія між членами виробничого колективу стає неможливою. Ще одна особливість ділового спілкування полягає в тому, що ми не можемо припинити взаємодію з партнером (принаймні без втрат для обох сторін).

Наміри співрозмовників у процесі ділового спілкування:

- дати чи отримати потрібну інформацію, обмінятися нею;
- домовитися зі співрозмовниками, обговорити вигоди обраного способу дій тощо;
- встановити контакт для побудови ділових відносин із дотриманням свого статусу та ролі.

Необхідність ділового спілкування обумовлена:

- спільністю цілей діяльності для працівників;
- наявністю загального соціального простору та часу;
- взаємозв'язком учасників під час виконання ними певних виробничих функцій;
- регламентованістю форм спілкування.

Вимоги до мовної комунікації під час ділового спілкування:

- чітке позначення мети повідомлення;
- зрозумілість і доступність усього сказаного (воно має бути зрозумілим і доступним для сприйняття різними групами працівників);
- стислість інформації, що викладається (увагу співробітників слід залучати лише до тих проблем, які стосуються їх безпосередньо);
- активне слухання, демонстрація сигналів розуміння та готовності до спільних дій.

Наведених правил однаково повинні дотримуватися як у розмові двох співрозмовників, так і при груповому спілкуванні. Їх використання й конкретні прояви в діловій розмові чи діловій нараді мають особливості. Насамперед передана інформація має бути точною і ясною (відсутність будь-якої двозначності, плутанини, недомовленості), а також професійно правильною. Коли це можливо, слід повідомити присутнім джерела вашої інформації та вказати на їх надійність. У той самий час треба вміти сприймати сказане «між слів», що аналогічно читанню «між рядків».

Це має першорядне значення в розмовах офіційних керівників високого рангу, які часто не можуть собі дозволити відверто говорити все, що думають і хочуть. Також слід постійно пам'ятати про спрямованість бесіди, тобто пам'ятати її основні завдання і не відхилятися від теми, навіть якщо співрозмовники закидають доповідача питаннями. При цьому потрібно послідовно проводити свою думку, відстоюючи її ненав'язливо, але наполегливо.

Висновки. Ділове спілкування – вид спілкування, мета якого перебуває за межами процесу спілкування і яке підпорядковане вирішенню певного завдання (виробничого, наукового, комерційного тощо), виходячи зі спільних інтересів та цілей комунікантів. Ділове спілкування – це комунікативна предметно-цільова та здебільшого професійна діяльність у сфері соціально-правових та економічних відносин.

Ділове спілкування – особливий вид спілкування, для якого характерна взаємодія з метою обміну діяльністю, інформацією чи впливом. У сформованого ділового спілкування має бути конкретний результат – продукт спільної діяльності, інформація, кар'єра, керівництво, а також інтелектуальний аналіз та емоційні переживання, що ним супроводжуються.

Ділове спілкування супроводжує службові контакти зі зворотним зв'язком між начальством і підлеглими, а також між підлеглими, контакти між співрозмовниками в офіційній сфері.

Дослідниками відзначаються деякі сучасні тенденції у зміні ролі, змісту та якості ділового спілкування.

По-перше, спостерігається значне посилення ролі спілкування, причому як ділового, так і міжособистісного. Кількість контактів між людьми зростає, особливо у сфері міжнародних відносин. Наприклад, в Україні істотно збільшилася роль спілкування у процесі надання послуг.

По-друге, відбувається помітне ослаблення ролі безпосереднього спілкування у зв'язку з розвитком електронних комунікаційних систем та віртуальної організації праці.

По-третє, істотно впливає на характер спілкування соціально-економічне й політичне розшарування сучасного суспільства.

Актуальними науково-педагогічними та психологічними проблемами для нас у подальшому будуть особливості формування ділового спілкування студентів медичного закладу вищої освіти, питання комунікативної, мовної компетентності викладача.

Список використаних джерел

1. Боришкевич І. І. Особливості етики ділового спілкування у сучасному ринковому середовищі // Актуальні проблеми розвитку економіки регіону. Вип. 17(1). – 2021. – С. 67–75.
2. Сингаївська, І. В., Архипчук І. В. Особливості дослідження взаємодії та ділового спілкування в колективі фінансової служби організації // Організаційна психологія. Економічна психологія. – № 3(27). – 2022. – С. 142 – 148.
3. Мунтян О. Способи мовленнєвого впливу під час ділового спілкування // Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом. Філологія Вип. 2(7). – 2023. – С. 58 – 63.
4. Грень, Ю. І., Панфілов Ю. І. Ділове спілкування як невід'ємна складова управлінської діяльності керівника соціального закладу // Вісник Національного технічного університету «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. № 1. – 2023. – С. 42-46.
5. Беліченко А. Г., Воронкова В. Г., Мельник В. В. Етика ділового спілкування : навч. посіб. для ВНЗ (рекомендовано МОН України). Київ, 2024. – 312 с.
6. Поняття про спілкування, його структура та функції. Комунікабельність. <https://vseosvita.ua/library/ponatta-pro-spilkuvanna-jogo-struktura-ta-funkcii-komunikabelnist-504172.html> дата звернення: 01.03.2025.
7. Будянська В. А., Мариківська Г. А. Мистецтво ділового спілкування менеджера освіти як складова його професіоналізму // Інноваційна педагогіка. – Вип. 43. – Т. 1. – 2022. – С. 78-82.
8. Психологічна енциклопедія. Комунікативна компетентність <https://www.psykholoh.com/post/> дата звернення: 01.03.2025.
9. Москалець К. Уміння мовчати, мистецтво слухати // Тиждень. Матеріал друкованого видання. – № 17(701). – 03.05.2021.
10. Чуйко Г. В., Чаплак Я. В., Комісарик М. І. Особливості проблеми слухання в психології <https://www.google.com/search?> дата звернення: 01.03.2025.
11. Особливості рефлексивного та нерефлексивного слухання. https://pidru4niki.com/1725100954536/pedagogika/osoblivosti_refleksivnogo_nerefleksivnogo_sluhannya дата звернення: 01.03.2025.

References

1. Boryshkevych I. I. Osoblyvosti etyky dilovoho spilkuvannia u suchasnomu rynkovomu seredovyshchi // Aktualni problemy rozvytku ekonomiky rehionu. Vyp. 17(1). – 2021. – S. 67–75.
2. Synhaivska, I. V., Arkhynchuk I. V. Osoblyvosti doslidzhennia vzaiemodii ta dilovoho spilkuvannia v kolektyvi finansovoi sluzhby orhanizatsii // Orhanizatsiina psykholohiia. Ekonomichna psykholohiia. – № 3(27). – 2022. – S. 142 – 148.
3. Muntian O. Sposoby movlennievoho vplyvu pid chas dilovoho spilkuvannia // Naukovi pratsi Mizhrehionalnoi akademii upravlinnia personalom. Filolohiia Vyp. 2(7). – 2023. – S. 58 – 63.
4. Hren, Yu. I., Panfilov Yu. I. Dilove spilkuvannia yak nevidiemna skladova upravlinskoj diialnosti kerivnyka sotsialnoho zakladu // Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu «KhPI». Serii: Aktualni problemy rozvytku ukrainskoho suspilstva. № 1. – 2023. – S. 42-46.
5. Belichenko A. H., Voronkova V. H., Melnyk V. V. Etyka dilovoho spilkuvannia : navch. posib. dlia VNZ (rekomentovano MON Ukrainy). Kyiv, 2024. – 312 s.

6. Poniattia pro spilkuвання, yoho struktura ta funktsii. Komunikabelnist. <https://vseosvita.ua/library/ponatta-pro-spilkuвання-jogo-struktura-ta-funkcii-komunikabelnist-504172.html> data zvernennia: 01.03.2025.

7. Budianska V.A., Marykivska H.A. Mystetstvo dilovoho spilkuвання menedzhera osvity yak skladova yoho profesionalizmu // Innovatsiina pedahohika. – Vyp. 43. – T. 1. – 2022. – S.78-82.

8. Psykholohichna enktsyklopediia. Komunikatyvna kompetentnist <https://www.psykholoh.com/post/> data zvernennia: 01.03.2025.

9. Moskalets K. Uminnia movchaty, mystetstvo slukhaty // Tyzhden. Material drukovanoho vydannia. – № 17(701). – 03.05.2021.

10. Chuiko H.V., Chaplak Ya.V., Komisaryk M.I. Osoblyvosti problemy slukhannia v psykholohii <https://www.google.com/search?> data zvernennia: 01.03.2025.

11. Osoblyvosti refleksyvnoho ta nerefleksyvnoho slukhannia. https://pidru4niki.com/1725100954536/pedagogika/osoblivosti_refleksivnogo_nerefleksivnogo_sluhannya data zvernennia: 01.03.2025.

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

ГУМАНІТАРНИЙ ФОРУМ

Том 3, № 1, 2025

SCIENTIFIC JOURNAL

HUMANITARIAN FORUM

Vol. 3, № 1, 2025

Головний редактор – Мачинська Наталія Ігорівна

Видано у авторській редакції

Київ 2025

Підписано до друку 06.03.2025. Формат 60×84/8
Папір офсетний. Гарнітура NewCenturySchoolbook.
Умовно-друкованих аркушів 6,39. Тираж 100.
Замовлення № 356. Ціна договірна.
Надруковано з готового оригінал-макету.

Надруковано у видавництві ТОВ «Центр учбової літератури»
вул. Лаврська, 20, м. Київ

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2458 від 30.03.2006 р.

Адреса редакції:
01133, м. Київ, вул. Мечнікова, буд. 4/1, оф. 19А
Контактний телефон: +38 (044) 222 58 89
E-mail: info@csr.com.ua
<https://humanitarian.com.ua>